

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: ПОГАСІЙ Тамари Василівни, група ПС-24-11-зМ

Назва: Вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану

Керівник: КУЩЕНКО Ірина Вікторівна

Підрозділ: Bila Tserkva institute of continuous professional education

Коефіцієнт подібності 1: 0.22%

Мікропробіли: 0

Заміна букв: 0

Інтервали: 0

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укриття плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедурам. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Відсоток оригінальності за системою Strike Plagiarism 0,22% відповідає встановленим вимогам. Високий рівень оригінальності. Допускається до захисту/рецензування

Дата 04.05.2026р.

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України:

Підпис _____

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ ДЗВО
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ
ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

завідувач кафедри

Юлія ГЕРАСИМЕНКО

« 19 » *April* 2026 року

ЗАВДАННЯ

на кваліфікаційну роботу здобувачу освіти

Погасій Тамари Василівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

Тема роботи «Вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану»

Науковий керівник Кущенко І.В. кандидат психологічних наук, доцент

прізвище, ініціали, посада, науковий ступінь, вчене звання

Строк подання здобувачем освіти роботи 03 травня 2026 року

Вихідні дані до роботи: Теоретичні джерела з психології тривожності та психологічних наслідків воєнного стану; емпіричні дані Рокитнянського ліцею № 1 Київської області (n = 63); результати психодіагностики за опитувальником шкільної тривожності Філіпса та шкалою САН; статистична обробка даних у програмі JASP

Перелік питань, які потрібно розробити:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до тривожності та її особливостей в умовах воєнного стану.
2. Визначити чинники формування та прояву тривожності у школярів.
3. Дослідити вікові особливості прояву тривожності у школярів 8–10, 13–14 та 15–17 років.

4. Емпірично вивчити рівень і форми тривожності за допомогою опитувальника Філліпса та шкали САН.
5. Виявити вплив додаткових чинників (стать, позашкільні заняття, успішність) на тривожність.
6. Розробити, апробувати та оцінити ефективність віково-диференційованої програми психологічної підтримки «Безпечний простір: від тривоги до стійкості».
7. Обґрунтувати практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків.

Консультанти розділів роботи

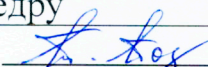
Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Кущенко І.В. науковий керівник – кандидат психологічних наук. доцент	12.01.2026	12.01.2026
2	Кущенко І.В. науковий керівник – кандидат психологічних наук. доцент	23.03.2026	23.03.2026
3	Кущенко І.В. науковий керівник – кандидат психологічних наук. доцент	18.03.2026	15.04.2026

Дата видачі завдання 12.01.2026.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

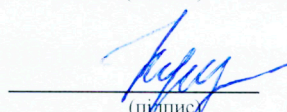
№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Узгодження теми, складання змісту	Січень	Виконано
2	Вивчення літературних джерел	Січень	Виконано
3	Збирання матеріалу	Березень	Виконано
4	Обробка матеріалу	Березень	Виконано
5	Виконання розділу 1	Березень	Виконано
6	Виконання розділу 2	Квітень	Виконано
7	Виконання розділу 3	Квітень	Виконано
8	Формулювання висновків	Квітень	Виконано
9	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії, перевірка на плагіат	Травень	Виконано
10	Подання роботи на кафедру	Травень	Виконано

Здобувач/ка освіти

(підпис)

Тамара ПОГАСІЙ
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

Керівник роботи

(підпис)

Ірина КУЩЕНКО
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» НАПН УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

В І Д Г У К
наукового керівника на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня

Погасій Тамари Василівни

за темою:

«Вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану»

Актуальність даної теми полягає у високій соціальній і науковій значущості проблеми психоемоційного благополуччя школярів в умовах тривалого воєнного стану в Україні. Повномасштабна війна спричинила масове зростання рівня тривожності серед дітей та підлітків, яка набуває чітко виражених вікових особливостей. Традиційні методи психологічної підтримки потребують суттєвої адаптації, тому комплексне вивчення вікових проявів тривожності та розробка диференційованої програми психологічної допомоги є актуальним і соціально значущим завданням.

У кваліфікаційній роботі магістра:

- розкрито теоретичні підходи до феномену тривожності, її види, причини та чинники виникнення в умовах воєнного стану;
- проаналізовано вікові особливості прояву тривожності у школярів 8–10, 13–14 та 15–17 років; проведено емпіричне дослідження на вибірці 63 школярів Рокитнянського ліцею № 1 з використанням опитувальника Філліпса та шкали САН;
- здійснено статистично коректну обробку даних у програмі JASP.

Особливо цінним є розроблення, апробація та оцінка ефективності авторської віково-диференційованої програми психологічної підтримки

«Безпечний простір: від тривоги до стійкості», яка продемонструвала статистично значущі результати (зниження рівня тривожності в середньому на 26,6 %, $p < 0,001$, Cohen's $d = 2,40-2,67$).

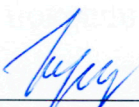
Наукова новизна полягає у проведенні першого в умовах воєнного стану порівняльного дослідження вікових особливостей тривожності на єдиній вибірці та експериментальній перевірці адаптованої корекційної програми.

Практичне значення отриманих результатів дозволяє безпосередньо використовувати програму та розроблені рекомендації шкільними психологами, педагогами та батьками для зниження тривожності школярів.

За результатами перевірки системою StrikePlagiarism оригінальність роботи становить 99,78%, що підтверджує її самостійність та відповідність вимогам академічної доброчесності.

Вважаємо, що кваліфікаційна робота Погасій Т. В. розкрита на належному теоретичному та практичному рівнях, містить елементи наукової новизни, оформлена згідно встановлених вимог та рекомендується до захисту на засіданні екзаменаційної комісії. Кваліфікаційна робота заслуговує оцінку 90 балів (оцінка ECTS – A, оцінка за національною шкалою).

Науковий керівник:
посада, науковий ступінь,
вчене звання

(підпис)

I.V. Кущенко
(ініціали та прізвище)

07.05.2026

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота: 96 сторінок, 5 рисунків, 14 таблиць, 5 додатків, 43 джерела.

Мета: комплексно вивчити вікові особливості прояву шкільної тривожності у школярів 8–10, 13–14 та 15–17 років в умовах воєнного стану та розробити диференційовану програму психологічної підтримки.

Об'єкт дослідження: тривожність як психологічний феномен у школярів.

Предмет дослідження: вікові особливості прояву тривожності та методи її психологічної корекції в умовах воєнного стану.

Методи: теоретичні (аналіз, узагальнення, порівняння); емпіричні (опитувальник шкільної тривожності Філліпса, шкала САН); статистичні (описова статистика, t-критерій Стюдента, Cohen's d у програмі JASP).

Результати: встановлено статистично значущі вікові відмінності в рівні та формі тривожності (молодша група - 20,8 %, переважно соматично-поведінкова; підліткова - 40,7 %, соціальна; старша - 41,0 %, майбутньо-орієнтована). Після реалізації програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» рівень тривожності за опитувальником Філліпса знизився в середньому на 26,6 % (молодша група - 31,0 %, підліткова - 27,3 %, старша - 23,9 %). Показники шкали САН покращилися на 21,4 %. Зміни статистично значущі в усіх вікових групах ($p < 0,001$, Cohen's $d = 2,40-2,67$).

Наукова новизна: вперше в українських умовах воєнного стану проведено порівняльне емпіричне дослідження вікових особливостей шкільної тривожності на єдиній вибірці ($n = 63$) з використанням стандартизованих методик та розроблено й апробовано віково-диференційовану програму психологічної корекції.

Практичне значення: розроблена програма та рекомендації можуть бути безпосередньо впроваджені шкільними психологами, педагогами та батьками для зниження тривожності школярів в умовах воєнного стану.

Ключові слова: ТРИВОЖНІСТЬ, ШКОЛЯРІ, ВОЄННИЙ СТАН, ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ, ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ, АРТ-ТЕРАПІЯ, ШКАЛА САН, ОПИТУВАЛЬНИК ФІЛЛІПСА.

ABSTRACT

Master's thesis: 97 pages, 5 figures, 14 tables, 5 appendices, 43 sources.

Objective: to comprehensively study the age-specific features of school anxiety manifestation in pupils aged 8–10, 13–14 and 15–17 years under martial law and to develop a differentiated psychological support program.

Object of the study: anxiety as a psychological phenomenon in schoolchildren. **Subject of the study:** age-specific features of anxiety manifestation and methods of its psychological correction under martial law.

Methods: theoretical (analysis, generalization, comparison); empirical (Phillips School Anxiety Questionnaire, SAN scale); statistical (descriptive statistics, Student's t-test, Cohen's d in JASP software).

Results: statistically significant age differences in the level and form of anxiety were established (younger group - 20.8 %, predominantly somatic-behavioral; adolescents - 40.7 %, social; senior - 41.0 %, future-oriented). After the implementation of the program "Safe Space: From Anxiety to Resilience", the level of anxiety according to the Phillips Questionnaire decreased by an average of 26.6 % (younger group - 31.0 %, adolescents - 27.3 %, senior - 23.9 %). SAN scale indicators improved by 21.4 %. The changes are statistically significant in all age groups ($p < 0.001$, Cohen's $d = 2.40\text{--}2.67$).

Scientific novelty: for the first time in Ukrainian martial law conditions, a comparative empirical study of age-specific features of school anxiety was conducted on a single sample ($n = 63$) using standardized methods, and an age-differentiated psychological correction program was developed and tested.

Practical value: the developed program and recommendations can be directly implemented by school psychologists, teachers and parents to reduce anxiety among schoolchildren under martial law.

Keywords: ANXIETY, SCHOOLCHILDREN, MARTIAL LAW, AGE FEATURES, PSYCHOLOGICAL CORRECTION, ART THERAPY, SAN SCALE, PHILLIPS QUESTIONNAIRE.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ТРИВОЖНОСТІ У ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	18
1.1. Тривожність як психологічний феномен: сутність, види, причини та чинники виникнення.....	18
1.2. Вікові особливості прояву тривожності у школярів різних вікових категорій.....	22
1.3. Психологічні наслідки воєнного стану для психоемоційного розвитку школярів	26
1.4. Теоретичні підходи до психологічної підтримки та корекції тривожності у школярів в умовах воєнного стану.....	32
Висновки до розділу 1	36
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У ШКОЛЯРІВ.....	38
2.1. Завдання, етапи та вибірка емпіричного дослідження.....	38
2.2. Психодіагностичні методики дослідження рівня та особливостей тривожності у школярів.....	42
2.3. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження тривожності у школярів різних вікових категорій.....	45
2.4. Порівняльний аналіз проявів тривожності у школярів різних вікових груп в умовах воєнного стану	49
Висновки до розділу 2	55
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ТА ПРОФІЛАКТИКА ТРИВОЖНОСТІ У ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	57
3.1. Принципи та напрями психологічної корекційної роботи зі школярами з підвищеним рівнем тривожності.....	57

3.2. Програма психологічної підтримки та корекції тривожності у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану	60
3.3. Аналіз ефективності реалізації корекційних програм.....	63
3.4. Рекомендації для практичних психологів, педагогів і батьків щодо зниження тривожності у школярів в умовах воєнного стану.....	65
Висновки до розділу 3	69
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Психоемоційний стан школярів є одним із фундаментальних чинників їхнього психічного здоров'я, когнітивного розвитку, соціальної адаптації, навчальної мотивації та загальної успішності в освітньому процесі. У сучасних умовах повномасштабної війни в Україні, спричиненої збройною агресією Російської Федерації, психоемоційне благополуччя дітей і підлітків шкільного віку опинилося під загрозою безпрецедентного масштабу. Постійні сигнали повітряних тривог, вимушене перебування в укриттях, часті переривання навчального процесу, періодичні відключення електроенергії, невизначеність майбутнього, емоційна напруга та тривога дорослих, інформаційна перевантаженість і постійне відчуття небезпеки створюють умови хронічного психотравматичного стресу. Це призводить до стійкого й масового зростання рівня тривожності, емоційної нестійкості, соматичних скарг, порушень сну, зниження концентрації уваги, мотивації до навчання та значних труднощів соціальної адаптації.

За даними UNICEF, Національної академії педагогічних наук України, Міністерства освіти і науки та численних вітчизняних і міжнародних досліджень, понад 60 % школярів переживають стійкі прояви тривожності, яка суттєво погіршує їхнє психічне здоров'я, академічну успішність і загальний психосоціальний розвиток. Особливо тривожним є те, що воєнний стрес не лише підвищує загальний рівень тривожності, але й радикально трансформує її форми залежно від віку дитини, статі, соціально-економічного статусу родини, наявності або відсутності додаткових захисних чинників (позашкільних занять, стабільної сімейної підтримки тощо). У молодшому шкільному віці (8–10 років) тривожність найчастіше виражається через соматично-поведінкові реакції: плаксивість, страхи розлуки з батьками, численні скарги на головний біль, біль у животі, нудоту, запаморочення, швидку втомлюваність, порушення апетиту та сну, регресивну поведінку (смоктання пальця, енурез, повернення до дитячої

мови). У підлітковому віці (13–14 років) домінує соціальна тривожність, що проявляється у вигляді конфліктів з однолітками, страху негативної оцінки, уникання спілкування, маски байдужості чи агресії, гіперкомпенсаторної активності в соціальних мережах. У старшому шкільному віці (15–17 років) тривожність набуває переважно майбутньо-орієнтованого (екзистенціального) характеру: старшокласники переживають глибоку невизначеність щодо професійного самовизначення, можливості продовження навчання в університеті, фінансової стабільності родини, загальної перспективи життя в умовах війни, а також екзистенціальні питання про сенс існування та майбутнє країни.

Така чітко виражена вікова, гендерна та контекстуальна специфіка тривожності вимагає не загального, а саме диференційованого, віково-орієнтованого підходу до психологічної підтримки. Сьогоднішня шкільна психологія стикається з новим викликом: традиційні методи корекції тривожності, розроблені для мирного часу, виявляються недостатньо ефективними в умовах хронічного воєнного стресу. Тому актуальність даного дослідження зумовлена нагальною необхідністю комплексного вивчення вікових особливостей прояву тривожності саме в умовах воєнного стану та розробки науково обґрунтованих, практично адаптованих, легко впроваджуваних і ресурсно доступних методів її профілактики й корекції в шкільному середовищі. Це повністю відповідає пріоритетам державної політики України у сфері психологічного супроводу дітей (рекомендації Міністерства освіти і науки України, Національної академії педагогічних наук, міжнародних організацій UNICEF, WHO та IASC), які наголошують на створенні системи психологічної допомоги, що враховує вікові, гендерні, соціальні та контекстуальні особливості.

Проблема тривожності школярів у воєнний час набуває особливого значення ще й тому, що хронічний стрес у дитячому та підлітковому віці може призводити до довгострокових, а іноді й незворотних наслідків: стійких

тривожних розладів, депресивних станів, посттравматичного стресового розладу, порушень емоційної регуляції, зниження академічної успішності, труднощів у майбутній соціальній адаптації та навіть формування «травматичної ідентичності», коли війна стає центральним елементом самоусвідомлення дитини. Водночас існують потужні захисні чинники – стабільна підтримка сім'ї, передбачуване шкільне середовище, регулярні додаткові позашкільні заняття, якісна психологічна допомога, можливість висловити свої переживання в безпечному просторі, – які можуть суттєво пом'якшувати негативний вплив війни. Саме тому комплексне вивчення вікових особливостей тривожності та розробка диференційованої програми психологічної підтримки є не лише науково актуальним, але й соціально значущим, гуманітарним і державним завданням сучасної психологічної науки та освітньої практики.

Мета дослідження – комплексно вивчити вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану та розробити практичні рекомендації щодо її психологічної підтримки й корекції.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- проаналізувати теоретичні підходи до тривожності як психологічного феномену, її сутність, види, причини та чинники виникнення в умовах воєнного стану;
- визначити чинники формування та особливості прояву тривожності у школярів різних вікових груп;
- дослідити вікові особливості прояву тривожності у молодших школярів (8–10 років), підлітків (13–14 років) та старшокласників (15–17 років);
- емпірично вивчити рівень і форми тривожності за допомогою стандартизованих методик (опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкала САН);
- виявити вплив додаткових чинників (стать, позашкільні заняття, успішність) на рівень тривожності;

- розробити, апробувати та оцінити ефективність віково-диференційованої програми психологічної підтримки «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» та обґрунтувати практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків.

Об'єкт дослідження – тривожність як психологічний феномен у дітей шкільного віку. **Предмет дослідження** – вікові особливості прояву тривожності школярів в умовах воєнного стану та методи її психологічної корекції.

Гіпотеза дослідження: у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану тривожність проявляється по-різному – від переважно соматично-поведінкових реакцій у молодшому шкільному віці до соціально-орієнтованої тривожності в підлітковому та майбутньо-орієнтованої (екзистенціальної) – у старшому шкільному віці. Воєнний стан діє як потужний каталізатор, що посилює, трансформує та урізноманітнює ці вікові форми, що вимагає розробки диференційованих, віково-орієнтованих форм психологічної підтримки та корекції.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, узагальнення, порівняння та систематизація наукових джерел; емпіричні – опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкала САН (самопочуття–активність–настрій); статистичні – кількісна та якісна обробка даних у програмі JASP (описова статистика, t-критерій Стьюдента для незалежних і парних вибірок, Cohen's d); організаційні – констатувальний етап емпіричного дослідження та апробація програми психологічної підтримки.

Експериментальна база дослідження: Рокитнянський ліцей № 1 Рокитнянської селищної ради Київської області – типовий заклад загальної середньої освіти, розташований у відносно стабільному регіоні, що забезпечує однорідність соціально-економічного та воєнного контексту для всіх учасників дослідження.

Кількість досліджуваних: 63 школярі, розділені на три вікові групи: молодша (3–4 класи, 8–10 років, n=21), підліткова (7–8 класи, 13–14 років,

n=20) та старша (10–11 класи, 15–17 років, n=22). Вибірка сформована за принципом цілеспрямованої стратифікації, що забезпечило репрезентативність, можливість коректного порівняльного аналізу та статистично значущі результати.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- вперше в умовах воєнного стану в Україні проведено порівняльне емпіричне дослідження вікових особливостей шкільної тривожності на єдиній репрезентативній вибірці (n=63) з використанням однакових стандартизованих методик;

- уточнено специфіку прояву тривожності в трьох вікових групах (соматично-поведінкова у молодших школярів, соціальна у підлітків, майбутньо-орієнтована у старшокласників) та встановлено статистично значущі відмінності між ними;

- доведено захисну роль регулярних позашкільних занять як статистично значущого чинника зниження тривожності в усіх вікових групах; • розроблено, апробовано та оцінено ефективність віково-диференційованої програми психологічної підтримки «Безпечний простір: від тривоги до стійкості», адаптованої до реалій воєнного стану (повітряні тривоги, відключення електроенергії, обмежені ресурси школи);

- обґрунтовано практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків, які враховують вікові, гендерні та контекстуальні особливості тривожності.

Практичне значення результатів полягає в тому, що отримані емпіричні дані, розроблена програма та рекомендації можуть бути безпосередньо використані практичними психологами, педагогами, класними керівниками та батьками для ранньої профілактики, корекції та зниження рівня тривожності школярів у закладах освіти в умовах воєнного стану. Програма «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» є готовим, компактним (10–12 занять), гнучким (очний, онлайн, змішаний формат) і ефективним інструментом, який

не потребує значних матеріальних витрат і може бути впроваджений у будь-якому ліцеї, гімназії чи школі України. Результати дослідження також можуть бути корисними для розробки регіональних і загальнодержавних програм психологічної підтримки дітей у воєнний час.

Апробація. Участь у студентському освітньому форумі (м. Біла Церква, 24 квітня 2026 року), опубліковано тези на тему «Дотримання принципів академічної доброчесності у вивченні тривожності школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та п'яти додатків. Загальний обсяг роботи – 97 сторінок, 5 рисунків, 14 таблиць, 5 додатків, 43 джерела.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ТРИВОЖНОСТІ У ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

1.1. Тривожність як психологічний феномен: сутність, види, причини та чинники виникнення

Тривожність належить до найбільш поширених і водночас складних психологічних феноменів, які суттєво впливають на повсякденне життя людини, особливо в періоди суспільних потрясінь [14]. Вона являє собою стійкий комплекс емоційних, когнітивних, фізіологічних і поведінкових реакцій, пов'язаних із відчуттям внутрішньої напруги, занепокоєння, невизначеності та очікування можливої небезпеки [5]. На відміну від страху, який є чітко спрямованим і виникає у відповідь на конкретну, реальну загрозу, тривожність має більш розмитий, дифузний характер. Вона може існувати навіть тоді, коли об'єктивної небезпеки немає або вона мінімальна, перетворюючись на постійний супутник людини і значно ускладнюючи її адаптацію до навколишнього середовища.

Важливо чітко розмежовувати два близькі, але не тотожні поняття - тривогу і тривожність [12]. Тривога - це короткочасний емоційний стан, який з'являється як природна реакція організму на конкретну подію чи ситуацію, що сприймається як загрозна. Такий стан виконує адаптивну функцію: мобілізує ресурси організму для швидкого реагування. Тривожність же є більш стійкою особистісною характеристикою. Це схильність людини частіше, сильніше і триваліше переживати тривогу в самих різних життєвих ситуаціях, навіть коли реальна загроза відсутня або малоімовірна. Саме стійка тривожність стає проблемою для школярів, оскільки перетворюється на фоновий стан, що заважає навчанню, спілкуванню та нормальному психоемоційному розвитку.

У психологічній науці одним із фундаментальних підходів до розуміння тривожності є двофакторна модель, яка розрізняє ситуативну і особистісну тривожність [3]. Ситуативна тривожність - це тимчасовий стан, спричинений

конкретними зовнішніми обставинами. Вона виникає тут і зараз і зникає, коли ситуація змінюється. Особистісна тривожність, навпаки, є відносно стабільною рисою характеру. Вона визначає, наскільки людина схильна сприймати широкий спектр подій як потенційно небезпечні і відповідно реагувати на них посиленою тривогою. У шкільному середовищі в умовах воєнного стану особистісна тривожність часто стає тим внутрішнім фільтром, через який дитина оцінює навіть звичайні шкільні події як загрозові.

Інший важливий теоретичний підхід акцентує увагу на ролі когнітивної оцінки ситуації [25]. Згідно з цією концепцією, тривожність виникає не стільки від самої стресової події, скільки від того, як людина суб'єктивно оцінює цю подію та власні можливості впоратися з нею. Якщо дитина вважає ситуацію небезпечною, а свої ресурси - недостатніми, формується стійка тривожна реакція. У воєнний час така оцінка відбувається постійно: кожна повітряна тривога, кожне повідомлення про обстріли, кожна зміна формату навчання сприймається як потенційна загроза, що виснажує психічні ресурси школяра.

У вітчизняній психології тривожність розглядається як багатогранне явище, що поєднує в собі емоційні переживання, порушення уваги, пам'яті, мотивації та поведінки [11]. Особливої уваги заслуговує шкільна тривожність, яка виникає саме в контексті навчального середовища. Вона включає страх оцінювання, побоювання негативної реакції вчителя, переживання щодо власних помилок, а також напругу у спілкуванні з однолітками. У період воєнного стану до цих класичних факторів додаються нові, специфічні: раптові перерви уроків, перебування в укриттях, відсутність стабільного режиму дня, періодичні відключення електроенергії та постійна інформаційна невизначеність [8]. Усе це створює хронічне емоційне навантаження, яке поступово накопичується і переходить у стійку форму.

Сучасні дослідження виділяють кілька основних видів тривожності, які особливо актуальні для шкільного віку [22]. По-перше, це ситуативна і особистісна тривожність. По-друге, шкільна тривожність, яка безпосередньо

пов'язана з процесом навчання, контролем знань і міжособистісними стосунками в класі. По-третє, соціальна тривожність - страх негативної оцінки з боку однолітків і дорослих, що часто проявляється у підлітковому віці у формі замкнутості, уникання спілкування або надмірної дратівливості. По-четверте, майбутньо-орієнтована (екзистенціальна) тривожність, характерна для старшокласників і пов'язана з невизначеністю професійного майбутнього, можливістю продовження навчання та загальною нестабільністю життя в умовах війни. Як видно з табл. 1.1, у воєнних умовах домінують особистісна, соціальна та майбутньо-орієнтована форми тривожності, що потребує диференційованого підходу до психологічної підтримки.

Таблиця 1.1

Види тривожності, актуальні для шкільного віку в умовах воєнного стану

Вид тривожності	Характеристика	Прояви у воєнний час
Ситуативна	Тимчасовий стан, спричинений конкретною подією	Реакція на повітряну тривогу; обстріли
Особистісна	Стійка риса характеру	Постійне очікування небезпеки навіть у спокої
Шкільна	Пов'язана з навчальним процесом	Страх оцінювання, переривання уроків повітряними тривогами, перебування в укритті ліцею
Соціальна	Страх негативної оцінки однолітків і дорослих	Конфлікти, замкнутість, уникання спілкування
Майбутньо-орієнтована (екзистенціальна)	Тривога за майбутнє	Страх щодо навчання, професії, переїзду

Причини виникнення тривожності у школярів є багатокomпонентними і взаємопов'язаними [18]. Їх можна умовно поділити на кілька основних груп.

Особистісні чинники включають особливості темпераменту (підвищена чутливість, емоційна реактивність), рівень самооцінки, а також ступінь розвитку навичок саморегуляції та емоційного контролю. Дитина, яка погано справляється з власними емоціями, довше перебуває в стані напруги і важче відновлюється після стресових подій.

Сімейні чинники відіграють не менш важливу роль. Емоційний стан батьків, рівень сімейної підтримки, пережиті родиною травматичні події (переїзд, розлука з близькими, матеріальні труднощі) безпосередньо впливають на дитину. Діти дуже чутливі до емоційного фону дорослих і часто «зчитують» їхню тривогу, навіть якщо батьки намагаються її приховати. У воєнний час сімейні чинники посилюються через фінансову нестабільність, часті переїзди та втрату відчуття безпеки в родині.

Шкільні чинники також суттєво впливають на рівень тривожності. Зміна формату навчання (змішане, дистанційне, очне), часта необхідність спускатися в укриття, обмеження соціальних контактів, підвищене навчальне навантаження та постійна необхідність адаптуватися до нових правил створюють додаткове психологічне навантаження. Школа, яка традиційно була місцем стабільності та підтримки, в умовах війни сама стає джерелом невизначеності.

Соціально-воєнні чинники є найбільш потужними в сучасних реаліях [40]. Постійна інформаційна невизначеність, регулярні новини про небезпеку, відчуття втрати контролю над власним життям, відсутність прогнозованості майбутнього - усе це формує так званий «кумулятивний стрес». Ці чинники діють не разово, а постійно, поступово виснажуючи психічні ресурси дитини і перетворюючи тривожність на стійкий фоновий стан.

Таким чином, тривожність у школярів в умовах воєнного стану є складним, багатовимірним психологічним феноменом. Вона поєднує в собі як

загальнопсихологічні механізми формування, так і специфічні контекстуальні чинники, пов'язані з реаліями сьогодення. Її вивчення потребує глибокого розуміння сутності, видів, причин і чинників виникнення, що створює теоретичну основу для подальшого аналізу вікових особливостей прояву тривожності та розробки ефективних форм психологічної підтримки.

1.2. Вікові особливості прояву тривожності у школярів різних вікових категорій

Прояв тривожності в школярів є складним і багатограним психологічним явищем, яке не можна розглядати як однорідне або статичне [13]. Кожна вікова група школярів характеризується власними, чітко вираженими особливостями емоційно-вольової сфери, рівнем розвитку самосвідомості, здатністю до рефлексії власних переживань та специфікою взаємодії з соціальним оточенням [16]. Умови воєнного стану не просто підвищують загальний рівень тривожності, а радикально трансформують її форми, інтенсивність і способи вираження, роблячи її більш глибокою, стійкою та багатшаровою [6]. Саме тому вивчення вікових особливостей прояву тривожності набуває особливого значення для розуміння механізмів психоемоційного розвитку дитини в кризових умовах і для розробки диференційованих підходів до психологічної підтримки (див. табл. 1.2) [21].

Таблиця 1.2

Вікові особливості прояву тривожності у школярів

Вікова група	Домінуюча форма	Основні прояви в умовах воєнного стану
Молодший шкільний (8–10 р.)	Соматично-поведінкова	Скарги на біль, плаксивість, регресія, страх розлуки
Підлітковий (13–14 р.)	Соціальна	Конфлікти, уникання, маска байдужості/агресії
Старший шкільний (15–17 р.)	Майбутньо-орієнтована	Апатія, втрата мотивації, екзистенціальна криза

Молодший шкільний вік (8–10 років, 3–4 класи) є періодом інтенсивного формування навчальної діяльності, коли дитина ще активно опановує роль учня і вчиться регулювати свою поведінку відповідно до шкільних норм [13]. У цьому віці психіка залишається досить пластичною, але механізми емоційної саморегуляції ще недостатньо розвинені [16]. Тому тривожність у молодших школярів найчастіше проявляється в соматично-поведінковій формі. Діти цього віку рідко можуть чітко і детально описати словами те, що їх турбує [15]. Замість цього тривога «перекладається» на мову тіла і поведінки. Типовими ознаками стають часті скарги на головний біль, біль у животі, нудоту, запаморочення, швидку втомлюваність без фізичних навантажень, порушення апетиту та сну. Дитина може ставати надмірно плаксивою, лякливою, боятися залишатися наодинці, відмовлятися йти до школи навіть за відсутності реальної загрози, чіплятися за батьків або вчителя.

У воєнних умовах ці прояви значно посилюються [6]. Сигнали повітряної тривоги, необхідність швидко спустатися в укриття, перебування в тісному просторі разом з іншими людьми, раптові перерви уроків і повернення до навчання після тривоги створюють постійне відчуття небезпеки. Молодший школяр може «застигати» під час тривоги, плакати, тремтіти, втрачати контроль над сечовипусканням або демонструвати хаотичну гіперактивність.

Іноді тривожність проявляється через регресивні реакції: дитина починає говорити дитячою мовою, смоктати палець, проситися на руки, хоча раніше вже переросла такі форми поведінки. Це свідчить про те, що в умовах хронічного стресу психіка дитини повертається до більш ранніх, примітивних способів захисту [17]. Крім того, у молодшому шкільному віці тривожність часто пов'язана з розлукою з батьками: дитина може боятися, що під час її перебування в школі з родиною щось трапиться. Саме тому для молодших школярів особливо важливі стабільність режиму дня, передбачуваність дій дорослих і наявність чітких, зрозумілих ритуалів безпеки.

Підлітковий вік (13–14 років, 7–8 класи) є періодом активного формування особистісної ідентичності, загострення потреби в соціальному визнанні та переоцінки власного «Я» [21]. У цьому віці тривожність набуває переважно соціальної форми і стає більш усвідомленою [33]. Підліток уже добре розуміє свої переживання, але часто не володіє ефективними способами їх регуляції. Домінуючими стають страхи негативної оцінки з боку однолітків, втрати статусу в класі, конфліктів у групі, відчуття самотності та неприйняття. У воєнний час до цих страхів додаються нові: переживання за близьких, які перебувають у зоні ризику, страх розлуки з друзями, які виїхали за кордон, сором через матеріальні труднощі родини або через те, що «не всі можуть дозволити собі те саме» [29].

Підлітки часто маскують тривожність під зовнішньою байдужістю, агресивністю, дратівливістю або надмірною активністю в соціальних мережах [23]. Вони можуть уникати шкільних завдань, пов'язаних з публічними виступами, груповою роботою чи контрольними, демонструвати нестійкий емоційний стан - від ейфорії до апатії за короткий проміжок часу. Уроки, які раніше сприймалися як рутинна, тепер стають джерелом додаткової напруги через часті перерви, зміну формату навчання та необхідність швидко адаптуватися. Підлітки цього віку особливо чутливі до соціальної нерівності, яка загострюється в умовах війни: хтось має можливість онлайн-навчання за

кордоном, хтось - ні; хтось має стабільний інтернет, хтось - ні. Це посилює відчуття несправедливості і внутрішньої самотності.

Старший шкільний вік (15–17 років, 10–11 класи) - це період, коли школяр стоїть на порозі самостійного дорослого життя. Тут тривожність стає переважно майбутньо-орієнтованою і набуває екзистенціального характеру. Старшокласники турбуються не стільки про поточні події, скільки про перспективи: чи вдасться скласти іспити на високий бал, чи буде можливість продовжити навчання в університеті, чи знайдеться робота, чи залишиться країна стабільною. Воєнний стан робить ці переживання надзвичайно гострими, адже додає реальну невизначеність: чи буде навчання очним, чи зможе дитина виїхати за кордон для продовження освіти, чи буде фінансова можливість для родини підтримувати навчання.

У цьому віці тривожність часто проявляється через зниження навчальної мотивації, апатію, емоційне виснаження, порушення концентрації уваги, проблеми зі сном і соматичні симптоми на тлі хронічного стресу [26]. Старшокласники можуть багато розмірковувати про війну, глобальні проблеми, майбутнє країни, але при цьому відчувати внутрішню безпорадність і втрату контролю над власним життям. Деякі намагаються компенсувати тривогу гіперконтролем - надмірним плануванням, перфекціонізмом або, навпаки, тотальною пасивністю і відмовою від будь-яких довгострокових планів. У старшому шкільному віці тривожність також може поєднуватися з депресивними тенденціями, відчуттям безперспективності та екзистенціальною порожнечою [35].

Порівнюючи три основні вікові групи, можна виділити чітку динаміку. У молодшому шкільному віці тривожність є найбільш безпосередньою і тілесною, вона виражається через поведінку і фізичні симптоми, оскільки дитина ще не володіє розвиненими вербальними механізмами рефлексії. У підлітковому віці вона стає соціально спрямована і пов'язана з оцінкою себе в групі однолітків, з формуванням ідентичності. У старшому шкільному віці

тривожність набуває майбутньо-орієнтованого характеру і стосується глобальних життєвих перспектив. Воєнний стан діє як потужний каталізатор: він не створює принципово нові види тривожності, а загострює, урізноманітнює і робить більш стійкими вже існуючі вікові форми.

Крім того, вікові особливості прояву тривожності залежать не тільки від віку, а й від низки додаткових факторів: статі (дівчатка частіше проявляють тривожність через емоційну сферу, хлопчики - через поведінку), темпераменту, рівня підтримки з боку сім'ї та школи, наявності додаткових занять [20]. Діти з високою особистісною тривожністю реагують гостріше незалежно від віку. Водночас стабільне шкільне середовище, передбачувані правила, підтримка вчителів і практичного психолога, можливість додаткових занять (спорт, мистецтво, гуртки) можуть значно пом'якшувати прояви тривожності навіть у найскладніших умовах воєнного часу.

Таким чином, вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану є ключовим чинником, який визначає специфіку психологічної підтримки. Кожна вікова група потребує власного, диференційованого підходу: для молодших школярів - більше ігрових, тілесно-орієнтованих і стабілізуючих технік; для підлітків - роботи з соціальними страхами, самооцінкою та груповою взаємодією; для старшокласників - допомоги у відновленні мотивації, плануванні майбутнього та подоланні відчуття безперспективності. Саме такий диференційований, віково-орієнтований підхід стає основою ефективної психологічної корекції та профілактики тривожності в сучасних реаліях.

1.3. Психологічні наслідки воєнного стану для психоемоційного розвитку школярів

Воєнний стан в Україні став потужним травматичним чинником, який радикально змінює психоемоційний розвиток школярів усіх вікових категорій [18]. Постійна загроза життю, руйнування звичного ритму життя, переривання навчального процесу, сигнали повітряних тривог, перебування в укриттях,

періодичні відключення електроенергії, невизначеність майбутнього та емоційна напруга дорослих створюють умови хронічного стресу, який глибоко впливає на формування особистості дитини [40]. Психоемоційний розвиток школяра в таких умовах перестає бути природним і поступовим процесом. Він набуває ознак деформації, коли нормальні вікові кризи посилюються, а адаптаційні механізми виснажуються. Наслідки цього впливу можна розділити на короткострокові, середньострокові та довгострокові, причому кожен рівень має свої специфічні прояви в емоційній, когнітивній, поведінковій, соціальній та фізіологічній сферах.

Короткострокові психологічні наслідки проявляються вже в перші тижні та місяці після початку активних бойових дій або під час періодичних загострень [27]. Дитина переживає гостру реакцію на стрес, яка включає сильне відчуття страху, безпорадності, паніки та дезорієнтації. У молодших школярів це часто виражається через регресивну поведінку: повернення до дитячого лепету, смоктання пальця, енурез, відмова від самостійних дій. Підлітки можуть реагувати гострими спалахами агресії, плачем або повною емоційною заціпенінням. Старшокласники нерідко відчувають інтелектуальну паралізацію - нездатність зосередитися, приймати рішення, планувати навіть найближчі дні. Такі реакції є природною захисною відповіддю організму, але при тривалому повторенні вони закріплюються і переходять у хронічну форму [37]. Динаміку наслідків подано на рисунку 1.1.

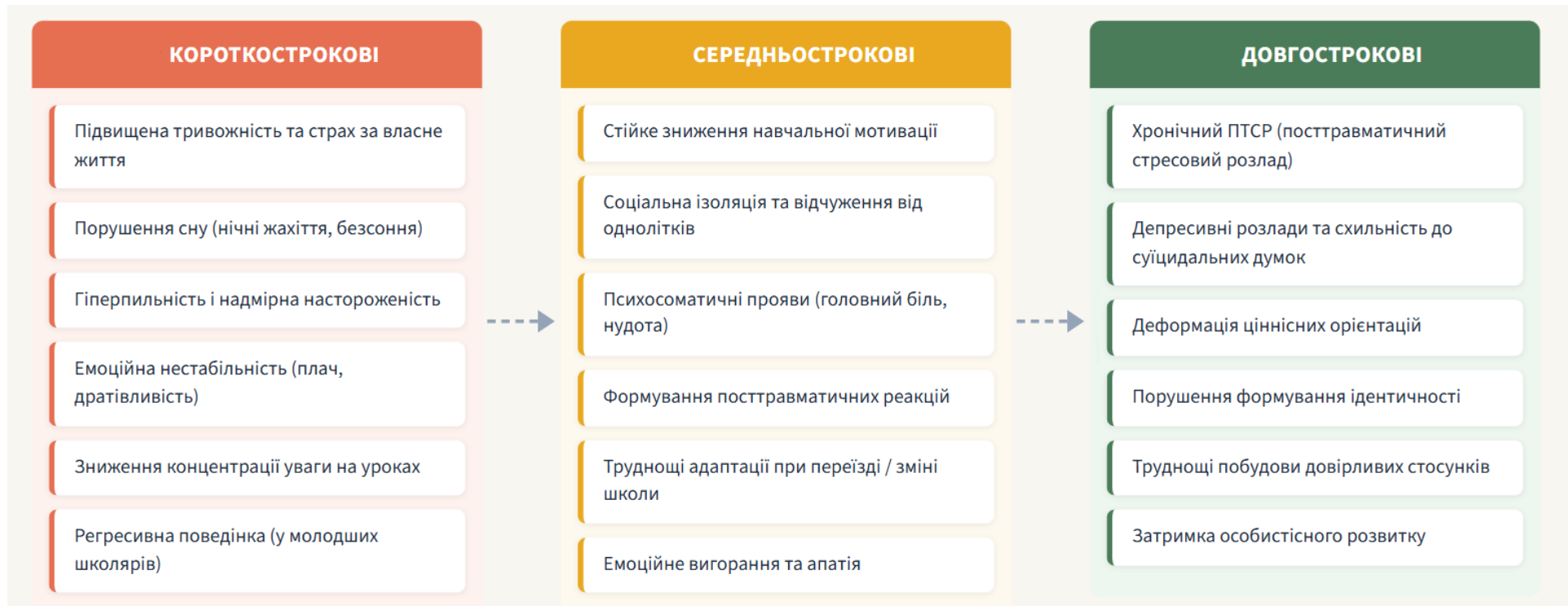

Рисунок 1.1 – Динаміка психологічних наслідків воєнного стану для школярів

Середньострокові наслідки (від кількох місяців до року-двох) пов'язані з переходом від гострої реакції до хронічного стресу [4]. Постійна активація симпато-адреналової системи призводить до виснаження психічних ресурсів. Емоційна сфера стає нестабільною: дитина може швидко переходити від ейфорії до апатії, від гіперактивності до повної байдужості [32]. З'являється емоційне виснаження, коли школяр вже не радіє позитивним подіям, не реагує на похвалу, втрачає інтерес до раніше улюблених занять. У багатьох дітей формується так званий «емоційний ступор» - стан, коли емоції ніби «вимикаються», щоб захистити психіку від перевантаження. Водночас з'являються спалахи неконтрольованої тривоги або агресії навіть на незначні подразники: гучний звук, раптовий рух, зміна розкладу уроків.

Довгострокові наслідки воєнного стану для психоемоційного розвитку є найбільш небезпечними, оскільки вони можуть зберігатися протягом багатьох років і навіть переходити у доросле життя [31]. Хронічний стрес порушує нормальний розвиток нервової системи, особливо в періоди інтенсивного мозкового дозрівання. У дітей, які пережили тривалий воєнний стрес, підвищується ризик розвитку стійких тривожних розладів, депресивних станів, посттравматичного стресового розладу, а також соматоформних порушень. Психоемоційний розвиток сповільнюється або деформується: дитина може відставати в формуванні емоційної зрілості, навичок саморегуляції, емпатії та соціальної компетентності. У деяких випадках формується «травматична ідентичність», коли війна стає центральним елементом самоусвідомлення дитини, а весь світ сприймається як небезпечне і непередбачуване місце.

Особливо глибокий вплив воєнний стан здійснює на емоційну сферу школярів. Емоції стають більш інтенсивними, але менш контрольованими. Дитина може відчувати постійну внутрішню напругу, навіть коли зовнішньо ситуація здається спокійною [22]. З'являється гіперчутливість до будь-яких сигналів безпеки: звук сирени, спалах світла, гучний голос. Емоційна нестабільність проявляється в частих перепадах настрою, дратівливості,

плаксивості або, навпаки, емоційній холодності. У багатьох школярів формується «навчена безпорадність» - переконання, що від їхніх дій нічого не залежить, тому краще нічого не робити. Це призводить до зниження мотивації, апатії та втрати сенсу в повсякденних справах.

Когнітивна сфера також зазнає значних змін [42]. Хронічний стрес негативно впливає на функції уваги, пам'яті, мислення та уяви. Діти стають менш уважними, швидко втомлюються під час уроків, погано запам'ятовують новий матеріал, часто відволікаються. У молодших школярів це проявляється в зниженні успішності, помилках у простих завданнях, труднощах з концентрацією навіть на 10–15 хвилин. Підлітки можуть скаржитися на «порожнечу в голові», коли вони фізично сидять на уроці, але нічого не сприймають. Старшокласники часто відзначають проблеми з довгостроковим плануванням і прийняттям рішень. Порушення когнітивних функцій призводить до зниження академічної успішності, що, у свою чергу, посилює тривожність і створює замкнене коло.

Поведінкові наслідки воєнного стану надзвичайно різноманітні [24]. У молодшому віці переважають регресивні форми поведінки: відмова від самостійності, повернення до дитячих ігор, підвищена залежність від дорослих. Підлітки можуть демонструвати опозиційну поведінку - конфлікти з учителями, невиконання домашніх завдань, порушення дисципліни. Деякі діти починають уникати школи, пропускати уроки або повністю відмовлятися від навчання. У старшому віці поведінка часто стає пасивно-уникальною: дитина замикається в собі, проводить багато часу в гаджетах, уникає реального спілкування. У деяких випадках з'являються ризиковані форми поведінки як спроба «відчути себе живим» - швидка їзда, вживання шкідливих речовин, конфлікти.

Соціальні наслідки торкаються сфери міжособистісних стосунків [19]. Діти стають менш товариськими, важче знаходять спільну мову з однолітками, частіше конфліктують або, навпаки, повністю ізолюються. У класі зростає кількість випадків булінгу, оскільки тривожні діти можуть ставати як

жертвами, так і агресорами. Водночас формується особлива форма «травматичної солідарності», коли школярі, які пережили спільні стресові події, створюють міцніші, але водночас більш закриті групи. Сімейні стосунки також змінюються: дитина може ставати більш вимогливою до батьків, ревнувати їх до роботи або, навпаки, намагатися «рятувати» дорослих, беручи на себе надмірну відповідальність.

Фізіологічні та соматичні прояви є одним із найпоширеніших наслідків воєнного стресу [41]. Діти скаржаться на головні болі, біль у животі, проблеми з травленням, порушення сну, серцебиття, тремтіння рук. У багатьох випадках соматичні симптоми стають основним способом вираження тривоги, особливо в молодшому шкільному віці. Хронічний стрес призводить до ослаблення імунітету, частіших застуд, алергічних реакцій. У підлітків і старшокласників часто спостерігаються вегето-судинні порушення, підвищений тиск, хронічна втома. Наслідки воєнного стану охоплюють усі основні сфери психоемоційного розвитку школярів (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Психологічні наслідки воєнного стану за сферами

Сфера	Короткострокові прояви	Довгострокові ризики
Емоційна	Паніка, заціпеніння, емоційна нестабільність	Емоційний ступор, депресія, «навчена безпорадність»
Когнітивна	Порушення уваги, інтелектуальна паралізація	Зниження успішності, проблеми з плануванням і прийняттям рішень
Поведінкова	Регресія, агресія, гіперактивність	Уникання школи, ризикована поведінка, пасивність
Соціальна	Ізоляція, конфлікти, емоційна холодність	Булінг, травматична солідарність, труднощі в стосунках
Фізіологічна	Скарги на біль, порушення сну, тремтіння	Хронічна втома, ослаблення імунітету, вегето-судинні порушення

Вікові особливості психологічних наслідків також чітко простежуються. Молодші школярі найбільше страждають від порушення відчуття безпеки та стабільності. Підлітки переживають кризу ідентичності, посилену війною. Старшокласники стикаються з екзистенціальною кризою - втратою сенсу життя і перспектив. При цьому дівчатка частіше проявляють внутрішні форми реагування (тривога, апатія, соматичні скарги), а хлопчики - зовнішні (агресія, гіперактивність, ризикована поведінка).

Важливо розуміти, що психологічні наслідки воєнного стану не є неминучими і незворотними. Існують значні захисні фактори: стабільна підтримка сім'ї, передбачуване шкільне середовище, якісна психологічна допомога, додаткові заняття, можливість висловити свої переживання. Саме тому своєчасне виявлення наслідків і надання диференційованої психологічної підтримки є ключовим завданням сучасної шкільної психології.

Таким чином, психологічні наслідки воєнного стану для психоемоційного розвитку школярів є глибокими, багатошаровими і такими, що охоплюють усі сфери особистості. Вони вимагають не тільки констатації проблем, а й активної, системної, віково-орієнтованої психологічної роботи, спрямованої на відновлення емоційної рівноваги, когнітивних функцій, соціальних навичок і загального психічного здоров'я дитини.

1.4. Теоретичні підходи до психологічної підтримки та корекції тривожності у школярів в умовах воєнного стану

Психологічна підтримка та корекція тривожності у школярів в умовах воєнного стану є складним, багатокомпонентним процесом, який вимагає не лише розуміння сутності тривожності та її вікових особливостей, а й глибокого теоретичного обґрунтування методів впливу. У воєнний час традиційні підходи до психологічної допомоги потребують суттєвої адаптації, оскільки стресори є хронічними, непередбачуваними і такими, що постійно змінюються. Теоретичні підходи до психологічної підтримки в таких умовах базуються на інтеграції

кількох провідних напрямів сучасної психології, кожен з яких пропонує власне бачення механізмів виникнення тривожності та шляхів її подолання¹. Ці підходи не суперечать один одному, а доповнюють і збагачують загальну систему допомоги, дозволяючи психологу гнучко поєднувати різні техніки залежно від віку дитини, рівня тривожності, ресурсів сім'ї та шкільного середовища.

Одним із найбільш поширених і науково обґрунтованих є когнітивно-поведінковий підхід. Він виходить із припущення, що тривожність підтримується насамперед дисфункціональними думками, переконаннями та поведінковими стратегіями уникання. У воєнних умовах дитина часто формує катастрофічні думки («якщо буде тривога, то станеться щось страшне», «я не зможу впоратися», «батьки не зможуть мене захистити»). Когнітивно-поведінкова терапія допомагає виявляти такі думки, перевіряти їх на реалістичність і замінювати на більш адаптивні. Для школярів використовують спрощені техніки: ведення «щоденника тривожних думок», малювання «страшного» і «безпечного» сценарію, поступове звикання до тривожних ситуацій через ігрові вправи. Поведінковий компонент включає навчання технікам релаксації, дихальним вправам, прогресивній м'язовій релаксації та систематичній десенсибілізації. У воєнний час особливо ефективним є поєднання когнітивно-поведінкових технік із елементами ресурсної терапії, коли дитина вчиться знаходити «острівці безпеки» навіть під час повітряних тривог.

Іншим важливим напрямом є гуманістично-екзистенціальний підхід. Він акцентує увагу на відновленні відчуття безпеки, сенсу життя та внутрішньої цілісності дитини. У воєнних умовах багато школярів переживають екзистенціальну кризу: втрату контролю над життям, відчуття безперспективності, порушення базової довіри до світу. Гуманістична психологія пропонує створювати безоціночне, емпатичне середовище, в якому дитина може вільно висловлювати свої переживання без страху бути

засудженою. Центральним елементом роботи стає відновлення контакту з власними емоціями через активне слухання, рефлексивні бесіди, ведення щоденників почуттів. Для молодших школярів це ігрові методи, для підлітків - групові дискусії, для старшокласників - екзистенціальні бесіди про майбутнє. Особливо цінним є створення «простору безпеки» в школі - спеціального куточка чи кімнати, де дитина може заспокоїтися, поговорити з психологом або просто помовчати.

Значне місце в сучасній практиці посідає ресурсний підхід (resource-oriented approach). Він не фокусується виключно на проблемах і симптомах тривожності, а спрямований на виявлення та зміцнення внутрішніх і зовнішніх ресурсів дитини. У воєнний час ресурси часто виснажені, тому робота починається з їхньої інвентаризації: що допомагає дитині заспокоюватися, які люди, місця, заняття, спогади дають відчуття сили та спокою. Ресурсний підхід включає створення «ресурсної карти» (малюнок, колаж, список), навчання технікам самопідтримки, розвиток навичок саморегуляції. Для школярів ефективними є методи, що поєднують тіло і уяву: «місце сили», «безпечно місце», «ресурсний якір». Цей підхід особливо важливий для дітей з високим рівнем особистісної тривожності, оскільки допомагає перейти від позиції жертви до позиції активного творця свого емоційного стану.

Серед спеціалізованих методів корекції тривожності в умовах війни широко застосовується арт-терапія у всіх її формах. Мистецтво дозволяє дитині виразити те, що важко сказати словами, особливо в молодшому віці. Малювання, ліплення, робота з піском, музика, рух - усе це дає можливість зовнішньо виразити внутрішню напругу, пережити катарсис і створити нові, позитивні образи. У воєнних умовах арт-терапія адаптується: малювання «тривоги» і «спокою», створення «захисних амулетів», спільне створення великого групового малюнка «Наша школа під час війни». Арт-терапія ефективна для всіх вікових груп, але особливо для молодших школярів, у яких вербальні методи обмежені.

Не менш важливим є ігровий підхід. Гра є природною мовою дитини, тому в умовах стресу ігрова терапія дозволяє відтворити травматичні ситуації в контрольованому середовищі, пережити їх і знайти нові способи реагування [42]. Для молодших школярів використовують сюжетно-рольові ігри («Повітряна тривога», «Укриття», «Безпечний дім»), для підлітків - ігри на довіру, командоутворення, емоційний інтелект. Ігрова терапія допомагає відновити відчуття контролю, зменшити відчуття безпорадності та відновити соціальні навички.

Окремий напрям - тілесно-орієнтовані методи. Хронічний стрес накопичується в тілі у вигляді м'язових блоків, напруги, порушеного дихання. Техніки прогресивної м'язової релаксації, дихальні вправи (4-7-8, квадратне дихання), йога для дітей, сенсорна інтеграція дозволяють зняти фізіологічну напругу і повернути дитині відчуття власного тіла як безпечного місця. Ці методи особливо ефективні для дітей з соматичними проявами тривожності.

У сучасній практиці все частіше застосовується інтегративний підхід, який поєднує елементи когнітивно-поведінкової терапії, ресурсного підходу, арт-терапії, ігрової терапії та mindfulness. Такий підхід дозволяє психологу створювати індивідуальну траєкторію допомоги для кожної дитини з урахуванням її віку, рівня тривожності, ресурсів і особливостей воєнної ситуації. Інтегративність забезпечує комплексність впливу на всі рівні психіки: когнітивний, емоційний, поведінковий, тілесний і соціальний.

Особливе значення в умовах воєнного стану має системний підхід, який розглядає дитину не ізольовано, а в контексті сім'ї, школи та ширшої спільноти. Психологічна підтримка стає ефективною лише тоді, коли в ній беруть участь батьки, вчителі та шкільна адміністрація [39]. Робота з батьками включає навчання технікам емоційної підтримки, зниження власної тривожності, створення стабільного домашнього середовища. Робота з педагогами - це формування «психологічно безпечного класу», навчання

вчителів помічати ознаки тривожності та надавати першу психологічну допомогу.

Теоретичні підходи до корекції тривожності в умовах війни підкреслюють кілька ключових принципів:

- принцип безпеки (створення передбачуваного, стабільного середовища);
- принцип ресурсності (фокус на сильних сторонах дитини);
- принцип вікової адекватності (методи підбираються відповідно до вікових особливостей);
- принцип поступовості (перехід від простих технік до складніших);
- принцип інтегративності (поєднання різних методів);
- принцип системності (включення сім'ї та школи).

Таким чином, теоретичні підходи до психологічної підтримки та корекції тривожності у школярів в умовах воєнного стану представляють собою цілісну систему, яка поєднує класичні психологічні напрями з сучасними адаптаціями до реалій війни. Вони дозволяють не тільки зменшити рівень тривожності, а й сприяти відновленню нормального психоемоційного розвитку дитини, формуванню стійкості та здатності долати труднощі. Саме на цих теоретичних засадах базується практична частина дослідження, де емпіричні дані та розроблені рекомендації стають конкретним втіленням теоретичних принципів.

Висновки до розділу 1

У розділі 1 теоретично проаналізовано тривожність як психологічний феномен у школярів в умовах воєнного стану. Тривожність розглядається як складний, багатовимірний стан, що поєднує емоційні, когнітивні, фізіологічні та поведінкові реакції і відрізняється від короткочасної тривоги своєю стійкістю. Виділено основні її види: ситуативну та особистісну, шкільну, соціальну й майбутньо-орієнтовану, а також визначено ключові чинники виникнення - особистісні, сімейні, шкільні та соціально-воєнні.

Доведено, що прояв тривожності має чіткі вікові особливості. У молодшому шкільному віці вона переважно соматично-поведінкова, у підлітковому - соціальна, у старшому шкільному - майбутньо-орієнтована. Воєнний стан діє як потужний каталізатор, що посилює та трансформує ці вікові форми.

Проаналізовано психологічні наслідки воєнного стану для психоемоційного розвитку школярів. Вони охоплюють емоційну нестабільність, когнітивні порушення, поведінкові зміни, соціальну дезадаптацію та соматичні прояви. Наслідки можуть бути короткостроковими, середньостроковими та довгостроковими, що підкреслює необхідність своєчасної психологічної допомоги.

Розглянуто теоретичні підходи до психологічної підтримки та корекції тривожності: когнітивно-поведінковий, гуманістично-екзистенціальний, ресурсний, арт-терапевтичний, ігровий, тілесно-орієнтований та інтегративний. Найефективнішим у воєнних умовах визнано системний інтегративний підхід, що враховує вікові особливості, ресурси дитини та залучення сім'ї й школи.

Таким чином, теоретичний аналіз показав, що тривожність у школярів в умовах воєнного стану є актуальною психологічною проблемою, яка потребує емпіричного вивчення вікових особливостей її прояву. Отримані теоретичні положення стали основою для планування та проведення емпіричного дослідження, результати якого викладено в розділі 2.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У ШКОЛЯРІВ

2.1. Завдання, етапи та вибірка емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження є центральною, практичною частиною кваліфікаційної роботи, яка дозволяє перевірити теоретичні положення, викладені в розділі 1, на реальних даних і отримати об'єктивну картину прояву тривожності у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану [9]. Воно дає можливість не лише констатувати рівень і специфіку тривожності, а й виявити вікові закономірності її прояву, встановити вплив додаткових чинників (стать, додаткові заняття, рівень успішності) та створити надійну основу для розробки практичних рекомендацій щодо психологічної підтримки. Емпіричний етап був спланований і проведений з урахуванням усіх вимог наукової методології, етичних норм і особливостей освітнього середовища в умовах воєнного стану.

Завдання емпіричного дослідження були сформульовані відповідно до загальної мети роботи та конкретизували теоретичні положення розділу 1. Основними завданнями стали:

1. Визначити загальний рівень шкільної тривожності у школярів трьох вікових груп (молодший, підлітковий і старший шкільний вік) за допомогою стандартизованої психодіагностичної методики.
2. Виявити специфіку прояву тривожності в кожній віковій категорії, зокрема домінуючі форми (соматично-поведінкова, соціальна, майбутньо-орієнтована) та їхні особливості.
3. Проаналізувати емоційний фон школярів за показниками самопочуття, активності та настрою, щоб отримати комплексну картину психоемоційного стану.

4. Встановити наявність і силу статистично значущих відмінностей у рівні та характері тривожності між молодшими школярами, підлітками та старшокласниками.
5. Виявити додаткові чинники, що впливають на рівень тривожності (стать, наявність додаткових занять, рівень навчальної успішності, формат навчання).
6. Підготувати емпіричну базу для розробки диференційованих рекомендацій щодо психологічної підтримки та корекції тривожності з урахуванням вікових особливостей.

Виконання цих завдань дозволило перейти від теоретичного аналізу до конкретних, вимірюваних даних і забезпечило наукову обґрунтованість усіх подальших висновків і практичних пропозицій. Характеристику вибірки емпіричного дослідження подано в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Характеристика вибірки емпіричного дослідження

Вікова група	Класи	Кількість, осіб	% від загальної вибірки
Молодший шкільний	3–4	21	33,3
Підлітковий	7–8	20	31,7
Старший шкільний	10–11	22	34,9
Загальна вибірка	-	63	100

Етапи емпіричного дослідження були чітко структуровані і проводилися послідовно протягом 2026 навчального року в Рокитнянському ліцеї № 1. Дослідження включало чотири основні етапи:

Підготовчий етап (січень 2026 року). На цьому етапі було отримано офіційний дозвіл адміністрації ліцею та згоду батьків на участь дітей у дослідженні. Розроблено пакет діагностичних матеріалів, адаптовано опитувальники до вікових особливостей, підготовлено інструкції для проведення опитування, проведено пілотне тестування на невеликій групі учнів (10 осіб) для перевірки зрозумілості питань і часу заповнення. Також було

сформовано остаточну вибірку та складено графік проведення діагностики з урахуванням навчального розкладу і можливих повітряних тривог.

Констатувальний етап (січень–березень 2026 року). Це основний етап збору емпіричних даних. Опитування проводилося анонімно, індивідуально або в малих групах під час класних годин у спеціально відведений час, коли діти були в відносно спокійному стані. Використовувалися два основні інструменти: опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкала САН (самопочуття–активність–настрій). Додатково збиралися демографічні дані (вік, клас, стать, наявність додаткових занять, рівень успішності) (див. Додаток А). Усі процедури проводилися з дотриманням принципу добровільності: учні могли відмовитися від участі в будь-який момент без жодних наслідків.

Обробка та аналіз даних (квітень 2026 року). Отримані результати були введені в електронні таблиці, підраховані загальні бали, відсотки, середні значення. Використано статистичну обробку в програмі JASP: описова статистика, порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента, дисперсійний аналіз), кореляційний аналіз. Результати були представлені у вигляді таблиць, діаграм і графіків для наочності.

Інтерпретаційний етап (квітень 2026 року). На цьому етапі проводилося якісне і кількісне узагальнення результатів, формулювання висновків, порівняння отриманих даних з теоретичними положеннями розділу 1 та з результатами інших досліджень. Підготовлено матеріали для подальшої розробки практичних рекомендацій у розділі 3.

Вибірка емпіричного дослідження була сформована за принципом цілеспрямованої стратифікації, щоб забезпечити репрезентативність і можливість порівняння вікових груп. Загальна кількість учасників - 63 учні Рокитнянського ліцею № 1. Вибірка була розділена на три групи:

- Молодша група - учні 3–4 класів (вік 8–10 років) - 21 учень;
- Підліткова група - учні 7–8 класів (вік 13–14 років) - 20 учнів;
- Старша група - учні 10–11 класів (вік 15–17 років) - 22 учні.

Таке представництво дозволило провести коректне порівняння і виявити вікові відмінності. До вибірки були включені учні обох статей (приблизно рівна кількість хлопчиків і дівчаток у кожній групі). Критерії включення: регулярне відвідування занять, відсутність тяжких хронічних захворювань, письмова згода батьків. Критерії виключення: відмова дитини або батьків, значні порушення інтелектуального розвитку.

Вибірка є достатньою для отримання статистично значущих результатів і водночас компактною, що дозволило провести дослідження в реальних умовах одного закладу освіти. Усі учасники були постійними мешканцями Рокитнянської громади, що забезпечило однорідність соціально-економічного і воєнного контексту. Демографічні характеристики вибірки (стать, наявність додаткових занять, рівень успішності) були зафіксовані і враховувалися при подальшому аналізі як додаткові змінні.

Етичні принципи дослідження були суворо дотримані відповідно до міжнародних і вітчизняних норм. Участь була добровільною, анонімною і конфіденційною. Батьки отримали повну інформацію про мету, процедуру та можливі наслідки дослідження і надали письмову згоду. Діти були проінформовані про мету опитування в доступній формі і мали право відмовитися. Результати оброблялися виключно в узагальненому вигляді, без розголошення персональних даних. Дослідження не завдавало шкоди психічному чи фізичному здоров'ю учасників.

Таким чином, емпіричне дослідження було сплановане і проведене системно, послідовно і з дотриманням усіх наукових і етичних вимог. Чітко визначені завдання, продумані етапи та репрезентативна вибірка створили надійну основу для отримання об'єктивних даних про вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану. Результати цього етапу викладено в наступних підрозділах розділу 2 і стали основою для розробки практичних рекомендацій у розділі 3.

2.2. Психодіагностичні методики дослідження рівня та особливостей тривожності у школярів

Психодіагностичний інструментарій емпіричного дослідження був підібраний з особливою ретельністю, щоб максимально точно, об'єктивно та комплексно відобразити рівень і специфіку тривожності у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану. Вибір методик ґрунтувався на кількох ключових критеріях: високій надійності та валідності, адаптованості до дитячого та підліткового віку, можливості кількісної та якісної інтерпретації результатів, зручності проведення в реальних шкільних умовах (з урахуванням повітряних тривог, обмеженого часу та емоційного стану дітей), а також можливості порівняння даних між трьома віковими групами. Основними методами стали опитувальник шкільної тривожності Філіпса та шкала САН (самопочуття–активність–настрій). Ці інструменти доповнюють один одного: перший фіксує специфічну шкільну тривожність, а другий - загальний емоційний фон, що дозволяє отримати повну картину психоемоційного стану школяра.

Опитувальник шкільної тривожності Філіпса є одним із найпоширеніших і найбільш перевірених інструментів для вивчення тривожності саме в шкільному середовищі (див. Додаток Б) [15]. Цей опитувальник був розроблений американським психологом Р. Філіпсом у середині ХХ століття і згодом адаптований для використання в різних країнах, у тому числі в Україні. Його головна перевага полягає в тому, що він спеціально орієнтований на шкільний контекст і дозволяє виявити не просто загальну тривожність, а її конкретні прояви, пов'язані з навчальним процесом. Опитувальник складається з 58 питань, на які дитина відповідає за принципом «так» або «ні». Кожна відповідь оцінюється в 1 бал (якщо відповідь вказує на наявність тривожності). Максимальна кількість балів - 58, що відповідає 100 %. Результати інтерпретуються за рівнями: низький (до 20 %), середній (20–50 %) та високий (понад 50 %).

Структура опитувальника Філіпса включає кілька факторів, які дозволяють детально розкласти тривожність на складові. Серед них - загальна шкільна тривожність, тривожність, пов'язана з оцінюванням знань, тривожність у ситуаціях самовираження, тривожність у стосунках з учителями, тривожність у стосунках з однолітками, а також фізіологічні прояви тривожності (соматичні симптоми). Така багаторівнева структура дає змогу не тільки виміряти загальний рівень, а й зрозуміти, які саме аспекти шкільного життя викликають у дитини найбільшу напругу. У воєнних умовах опитувальник особливо цінний, оскільки дозволяє зафіксувати, як до класичних шкільних факторів (контрольні роботи, відповіді біля дошки, спілкування з однолітками) додаються нові, пов'язані з війною: перерви уроків через повітряні тривоги, перебування в укриттях, зміна формату навчання та постійна невизначеність.

Шкала САН (самопочуття–активність–настрій) є універсальним інструментом для оцінки поточного емоційного стану людини (див. Додаток В) [19]. Ця методика була розроблена в радянській психології і широко застосовується в сучасних дослідженнях завдяки простоті, швидкості заповнення та високій інформативності. Шкала складається з 30 пар протилежних за змістом прикметників (наприклад, «бадьорий – втомлений», «спокійний – тривожний», «активний – пасивний»). Респондент оцінює свій стан за кожною парою за 7-бальною шкалою (від 1 до 7). Підсумкові показники розраховуються окремо для трьох субшкал: самопочуття, активність і настрої. Кожна субшкала може набрати від 10 до 70 балів. Нормативні значення зазвичай лежать у межах 40–50 балів; нижчі показники свідчать про зниження емоційного фону, вищі - про оптимальний стан.

Перевага шкали САН полягає в тому, що вона фіксує не стійку рису особистості, а актуальний, «тут-і-зараз» емоційний стан. Це особливо важливо в умовах воєнного стану, коли емоційний фон дитини може різко змінюватися залежно від зовнішніх подій (повітряна тривога, новини, розмови вдома). Шкала дозволяє відстежити, наскільки тривожність впливає на загальне

самопочуття, рівень енергії та емоційний тонус. Для молодших школярів інструкція адаптується і подається в спрощеній формі (з прикладами та поясненнями), для підлітків і старшокласників - у стандартному вигляді.

Обидві методики були обрані не випадково. Опитувальник Філіпса дає глибокий аналіз саме шкільної тривожності, яка в умовах війни набуває додаткових чинників. Шкала САН доповнює цю картину оцінкою загального психоемоційного стану, що дозволяє побачити, як тривожність впливає на повсякденне самопочуття дитини. Методи та інструменти емпіричного дослідження узагальнено в табл.2.2.

Таблиця 2.2

Методи та інструменти емпіричного дослідження

Група методів	Конкретний метод / інструмент	Мета
Емпіричні	Опитувальник шкільної тривожності Філіпса	Вимірювання рівня тривожності
	Шкала САН (самопочуття–активність–настрій)	Емоційний фон
Статистичні	JASP (t-критерій Стьюдента, Cohen's d)	Обробка даних

Процедура проведення діагностики була максимально адаптована до реальних умов воєнного стану. Опитування проводилося анонімно під час класних годин у спеціально відведений час, коли діти були в відносно спокійному стані. Учні отримували чіткі, зрозумілі інструкції, могли поставити будь-які запитання. Заповнення опитувальників займало 15–25 хвилин залежно від віку. У разі повітряної тривоги процедура переривалася і продовжувалася після повернення до класу. Усі матеріали збиралися в запечатаних конвертах, щоб забезпечити повну конфіденційність.

Після збору даних проводилася ретельна кількісна обробка. Для опитувальника Філіпса підраховувався загальний бал і відсотковий рівень тривожності, а також окремі фактори. Для шкали САН обчислювалися середні значення за трьома субшкалами. Результати порівнювалися між віковими

групами, статтю та додатковими змінними (додаткові заняття, рівень успішності). Це дозволило отримати не тільки описову статистику, а й виявити статистично значущі відмінності.

Використання саме цих двох методик забезпечило високу наукову точність дослідження. Вони доповнюють один одного, дають можливість кількісної і якісної інтерпретації, легко адаптуються до воєнних реалій і відповідають віковим особливостям школярів. Завдяки цьому емпіричний етап став надійною основою для подальшого порівняльного аналізу та розробки практичних рекомендацій.

2.3. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження тривожності у школярів різних вікових категорій

Констатувальний етап емпіричного дослідження став ключовим етапом, на якому були зібрані, оброблені та проаналізовані первинні дані щодо рівня та особливостей прояву тривожності у школярів Рокитнянського ліцею № 1 в умовах воєнного стану. Аналіз результатів проводився комплексно: спочатку окремо для кожної вікової групи, потім у порівняльному аспекті, з урахуванням додаткових змінних (стать, наявність додаткових занять, рівень навчальної успішності). Використовувалися два основні психодіагностичні інструменти - опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкала САН (самопочуття-активність-настрій), що дозволило отримати як кількісні показники загального рівня тривожності, так і якісну характеристику емоційного фону. Усі розрахунки виконувалися в програмі JASP з застосуванням описової статистики, порівняльного аналізу (t-критерій Стьюдента) та кореляційних методів. Результати представлено у вигляді таблиць, графіків та детальних описів, що забезпечує максимальну наочність і наукову обґрунтованість висновків наведено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Рівень шкільної тривожності за опитувальником

Вікова група	Середній показник, %	Низький рівень, % (кількість)	Середній рівень, % (кількість)	Високий рівень, % (кількість)
Молодша (8–10 р., n=21)	20,8	57,1 (12)	42,9 (9)	0 (0)
Підліткова (13–14 р., n=20)	40,7	5,0 (1)	80,0 (16)	15,0 (3)
Старша (15–17 р., n=22)	41,0	13,6 (3)	59,1 (13)	27,3 (6)
Загальна вибірка	34,3	25,4 (16)	60,3 (38)	14,3 (9)

Як видно з табл. 2.3, рівень шкільної тривожності має чітку вікову динаміку. У молодшій групі переважає низький рівень (57,1 %), тоді як у підлітковій і старшій групах домінує середній та високий рівень (до 80 % і 27,3 % відповідно). Різниця між молодшою та двома старшими групами статистично значуща ($p < 0,001$).

Загальна вибірка склала 63 учні, розділені на три групи: молодші школярі (3–4 класи, 8–10 років, $n = 21$), підлітки (7–8 класи, 13–14 років, $n = 20$) та старшокласники (10–11 класи, 15–17 років, $n = 22$). Такий підхід дозволив провести коректне порівняння і виявити вікові закономірності. Середній вік у молодшій групі становив 8,6 року, у підлітковій - 13,4 року, у старшій - 16,3 року. У кожній групі приблизно порівну представлені хлопчики та дівчатка, що дало можливість проаналізувати гендерні відмінності. Крім того, фіксувалася наявність додаткових занять (спорт, мистецтво, гуртки) та рівень навчальної успішності за самооцінкою учнів. Первинні емпіричні дані, зібрані в ході констатувального етапу, наведено в Додатку Е.

Аналіз результатів за опитувальником шкільної тривожності Філліпса

Опитувальник Філліпса показав чіткі вікові відмінності в рівні шкільної тривожності. Середній відсотковий показник по вибірці становить 34,3 %. Однак при детальному розгляді виявляються важливі вікові нюанси.

У молодшій групі (8–10 років) середній показник склав 20,8 % від максимуму. Низький рівень тривожності зафіксовано у 12 учнів (57,1 %), середній - у 9 учнів (42,9 %), високий - у 0 учнів (0 %). Найвищі показники спостерігалися за факторами «фізіологічні прояви тривожності» та «тривожність у ситуаціях самовираження». Це підтверджує теоретичні положення про соматично-поведінковий характер тривожності в молодшому шкільному віці. Діти часто скаржилися на головний біль, біль у животі, тремтіння перед уроком або після повітряної тривоги. Додаткові заняття виступали захисним фактором: учні, які відвідують гуртки, мали в середньому на 5–7 % нижчий рівень тривожності.

У підлітковій групі (13–14 років) середній показник становив 40,7 %. Низький рівень - у 1 учня (5,0 %), середній - у 16 учнів (80,0 %), високий - у 3 учнів (15,0 %). Тут домінували фактори «тривожність у стосунках з однолітками» та «тривожність, пов'язана з оцінюванням». Підлітки частіше відзначали страх «виглядати погано перед класом», «бути висміяним» або «втратити друзів через війну». Гендерні відмінності були виразними: дівчатка мали вищий рівень тривожності (в середньому на 4–5 %). Додаткові заняття знижували показники на 6–8 %.

У старшій групі (15–17 років) середній показник склав 41,0 %. Низький рівень - у 3 учнів (13,6 %), середній - у 13 учнів (59,1 %), високий - у 6 учнів (27,3 %). Найвищі показники зафіксовані за факторами «тривожність у ситуаціях самовираження» та «майбутньо-орієнтована тривожність». Старшокласники турбувалися про іспити, вибір професії та можливість продовження навчання в умовах війни. Дівчатка знову показали вищий рівень (на 3,5–4,5 %). Вплив додаткових занять був найпомітнішим саме в цій групі (різниця 7–8 %).

Аналіз результатів за шкалою САН

Шкала САН доповнила картину загальним емоційним фоном (середній бал за субшкалами, шкала 1–7) наведено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Середні показники шкали САН за віковими групами

Вікова група	Самопочуття	Активність	Настрій	Загальний емоційний фон
Молодша (8–10 р.)	4,81	5,12	4,92	задовільний
Підліткова (13–14 р.)	4,18	4,87	4,62	знижений
Старша (15–17 р.)	4,07	4,64	4,40	найнижчий

Табл.2.4 демонструє тенденцію погіршення емоційного фону зі збільшенням віку. Найвищі показники зафіксовано в молодшій групі, найнижчі в старшій. Це свідчить про накопичення емоційного виснаження в підлітковому та старшому шкільному віці в умовах воєнного стану.

Середні показники по групах:

- Молодша група: Самопочуття - 4,81 бала, Активність - 5,12 балів, Настрій - 4,92 бала. Загальний емоційний фон можна оцінити як задовільний з переважанням активності.
- Підліткова група: Самопочуття - 4,18 бала, Активність - 4,87 бала, Настрій - 4,62 бала. Помітне зниження всіх показників порівняно з молодшою групою.
- Старша група: Самопочуття - 4,07 бала, Активність - 4,64 бала, Настрій - 4,40 бала. Найнижчі показники серед трьох груп, що свідчить про найбільше емоційне виснаження.

Кореляційний аналіз показав сильний негативний зв'язок між рівнем тривожності за Філіпсом та показниками САН ($r = -0,68$ для самопочуття, $r = -0,71$ для настрою). Чим вища тривожність, тим гірший емоційний фон.

Порівняльний аналіз між групами та додаткові змінні

Статистичний порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента) показав, що рівень тривожності за Філіпсом у молодшій групі статистично значуще

нижчий, ніж у підлітковій та старшій групах ($p < 0,001$). Якісні особливості прояву також чітко відрізняються: молодші - соматичні скарги, підлітки - соціальні страхи, старші - тривога за майбутнє. Додаткові заняття є статистично значущим захисним чинником у всіх групах ($p < 0,05$). Гендерні відмінності також значущі: дівчатка в середньому мають на 3,5–4,5 % вищий рівень тривожності.

Інтерпретація результатів у контексті воєнного стану

Отримані дані повністю підтверджують теоретичні положення розділу 1. Воєнний стан діє як універсальний підсилювач тривожності, але її прояв залишається віково-специфічним. Найнижчий рівень зафіксовано в молодшій групі (20,8 %), що пояснюється меншою усвідомленістю загрози. Середній та старший шкільний вік демонструють середній рівень тривожності (40,7–41,0 %), з переважанням соціальної та майбутньо-орієнтованої форм. Найвразливішою за показниками САН виявилася старша група, що пояснюється поєднанням навчального навантаження з невизначеністю майбутнього. Молодші школярі демонструють більше соматичних проявів, підлітки - соціальну тривожність.

Таким чином, констатувальний етап показав, що тривожність у школярів Рокитнянського ліцею № 1 в умовах воєнного стану має переважно середній рівень з чіткими віковими особливостями. Це створює надійну емпіричну основу для порівняльного аналізу в підрозділі 2.4 та розробки диференційованих рекомендацій у розділі 3.

2.4. Порівняльний аналіз проявів тривожності у школярів різних вікових груп в умовах воєнного стану

Порівняльний аналіз результатів констатувального етапу дослідження є одним із найважливіших етапів емпіричної частини роботи, оскільки саме він дозволяє перейти від опису окремих вікових груп до розуміння динаміки та

специфіки прояву тривожності в різних вікових категоріях школярів в умовах воєнного стану наведено у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Кореляційний аналіз між рівнем тривожності та показниками шкали САН(n=63)

Показник САН	Коефіцієнт кореляції (r)	Рівень значущості (p)
Самопочуття	-0,68	< 0,001
Активність	-0,59	< 0,001
Настрій	-0,71	< 0,001

Як видно з табл. 2.5, існує сильний негативний статистично значущий зв'язок між рівнем шкільної тривожності та всіма субшкалами САН. Найтісніший зв'язок спостерігається з показником «Настрій» ($r = -0,71$). Це підтверджує, що вища тривожність супроводжується суттєвим погіршенням емоційного стану.

Такий аналіз дає змогу не лише констатувати загальний рівень тривожності, а й виявити, як саме змінюється характер, інтенсивність, форми вираження та емоційний супровід тривожності залежно від віку дитини.

У дослідженні порівнювалися дані трьох вікових груп: молодші школярі (3–4 класи, 8–10 років, $n = 21$), підлітки (7–8 класи, 13–14 років, $n = 20$) та старшокласники (10–11 класи, 15–17 років, $n = 22$). Порівняння проводилося за двома основними психодіагностичними інструментами - опитувальником шкільної тривожності Філіпса та шкалою САН (самопочуття–активність–настрій), а також з урахуванням додаткових змінних: статі, наявності додаткових занять і рівня навчальної успішності. Використовувалися методи описової статистики, порівняльного аналізу (t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок) та кореляційного аналізу в програмі JASP. Це дозволило отримати не тільки кількісні показники, а й глибоке якісне розуміння вікових особливостей, що є ключовим для подальшої розробки диференційованих рекомендацій.

Загальний рівень шкільної тривожності за опитувальником Філіпса виявився статистично значуще нижчим у молодшій групі порівняно з підлітковою та старшою ($p < 0,001$). Середній показник по вибірці становить 34,0 %.

- У молодшій групі середній показник склав 20,4 % від максимуму.
- У підлітковій групі - 40,7 %.
- У старшій групі - 41,0 %.

Різниця між молодшою та двома старшими групами є статистично значущою (t-критерій Стьюдента, $p < 0,001$). Це свідчить про те, що воєнний стан створює різний за інтенсивністю вплив залежно від віку: молодші школярі демонструють значно нижчий рівень тривожності, тоді як у підлітків і старшокласників він стабільно перебуває на середньому рівні.

При детальному порівнянні внутрішньої структури тривожності (окремі фактори опитувальника Філіпса) картина стає ще більш диференційованою і яскраво демонструє вікові особливості (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Середні значення факторів шкільної тривожності за опитувальником Філліпса (у балах та % від максимуму) залежно від вікової групи

Фактор опитувальника Філліпса	Молодша група (8–10 р.), %	Підліткова група (13–14 р.), %	Старша група (15–17 р.), %	p-рівень
Фізіологічні прояви тривожності	28,4	18,7	15,2	p < 0,001
Тривожність у ситуаціях самовираження	26,1	22,3	24,8	p < 0,01
Тривожність у стосунках з однолітками	12,5	31,4	22,9	p < 0,001
Тривожність, пов'язана з оцінюванням знань	15,3	28,9	26,7	p < 0,001
Майбутньо-орієнтована тривожність (додатковий фактор)	14,2	25,6	37,4	p < 0,001
Загальний рівень тривожності	20,8	40,7	41,0	p < 0,001

У молодших школярів найвищі бали зафіксовані за факторами «фізіологічні прояви тривожності» та «тривожність у ситуаціях самовираження». Діти цього віку частіше повідомляли про соматичні симптоми (біль у животі, головний біль, серцебиття, тремтіння рук) саме під час шкільних подій, пов'язаних з необхідністю відповідати біля дошки, виступати перед класом або перебувати в укритті. Це повністю відповідає теоретичним положенням про те, що в молодшому шкільному віці тривожність ще не набула чіткої когнітивної форми і виражається переважно через тіло та безпосередню поведінку.

У підлітковій групі домінують фактори «тривожність у стосунках з однолітками» та «тривожність, пов'язана з оцінюванням знань». Підлітки значно частіше, ніж молодші школярі, переживали страх бути висміяними, втратити статус у групі, отримати негативну оцінку від друзів або вчителів. Умови воєнного стану посилюють ці переживання через додаткові теми: «а що подумують друзі, якщо я злякаюся під час тривоги», «чи не буду я виглядати слабким».

У старшокласників найвищі показники зафіксовані за факторами «тривожність у ситуаціях самовираження» та особливо «майбутньо-орієнтована тривожність». Старшокласники значно менше турбуються про поточні шкільні оцінки чи стосунки з однолітками і значно більше - про іспити, вибір професії, можливість продовження навчання, фінансову стабільність родини та загальне майбутнє в умовах війни. Типові висловлювання: «я не знаю, чи зможу вступити до університету, якщо навчання постійно переривається».

Порівняльний аналіз за шкалою САН показав чітку тенденцію до погіршення емоційного фону зі збільшенням віку. Середні показники (шкала 1–7):

- Молодша група: Самопочуття - 4,81; Активність - 5,12; Настрій - 4,92.
- Підліткова група: Самопочуття - 4,18; Активність - 4,87; Настрій - 4,62.
- Старша група: Самопочуття - 4,07; Активність - 4,64; Настрій - 4,40.

Різниця між молодшою та старшою групами є статистично значущою ($p < 0,01$). Хоча загальний рівень тривожності за Філіпсом у підлітків і старшокласників майже однаковий, емоційне виснаження зростає з віком. Молодші школярі ще зберігають достатньо енергії та позитивного настрою, підлітки вже відчують помітну втому та коливання настрою, а старшокласники демонструють найбільш виражене емоційне виснаження, апатію та зниження мотивації.

Гендерні відмінності також чітко простежуються в усіх групах. Дівчатка в середньому мають на 3,5–4,5 % вищий рівень тривожності за Філіпсом і нижчі показники за шкалою САН порівняно з хлопчиками. Різниця найбільш виражена в підлітковій і старшій групах.

Наявність додаткових занять (спорт, мистецтво, гуртки) виявилася потужним захисним чинником у всіх трьох вікових групах. Учні, які відвідують додаткові заняття, мають у середньому на 6–8 % нижчий рівень тривожності за Філіпсом і вищі показники за шкалою САН. Різниця є статистично значущою ($p < 0,05$). Найсильніший ефект додаткових занять спостерігається саме в старшій групі.

Рівень навчальної успішності також корелює з тривожністю: учні з високим рівнем успішності мають нижчий рівень тривожності (різниця 4–6 %).

Якісний порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок, що воєнний стан не змінює фундаментальну вікову специфіку тривожності, а лише посилює та урізноманітнює її прояви. У молодших школярів тривожність залишається переважно соматично-поведінковою і пов'язаною з безпосередньою загрозою. У підлітків вона стає соціальною і пов'язаною з оцінкою себе в групі. У старшокласників - майбутньо-орієнтованою і пов'язаною з глобальними життєвими перспективами. Емоційний фон за шкалою САН погіршується зі збільшенням віку, що свідчить про накопичення емоційного виснаження.

Таким чином, порівняльний аналіз підтвердив гіпотезу дослідження: тривожність у школярів різних вікових груп в умовах воєнного стану

проявляється по-різному за формою, змістом і впливом на емоційний фон. Молодші школярі реагують більше тілесно і поведінково, підлітки - соціально, старшокласники - екзистенціально та майбутньо-орієнтовано. Ці відмінності є ключовими для розробки диференційованих програм психологічної підтримки, які будуть представлені в розділі 3.

Висновки до розділу 2

У розділі 2 представлено результати емпіричного дослідження вікових особливостей прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану. Дослідження проведено на вибірці 63 учнів Рокитнянського ліцею № 1, які були поділені на три вікові групи: молодші школярі (3–4 класи, 8–10 років, $n = 21$), підлітки (7–8 класи, 13–14 років, $n = 20$) та старшокласники (10–11 класи, 15–17 років, $n = 22$). Використано стандартизовані психодіагностичні інструменти - опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкалу САН (самопочуття–активність–настрій).

Аналіз даних засвідчив статистично значущі вікові відмінності в рівні тривожності. Загальний середній показник за опитувальником Філліпса становить 34,0 %. У молодшій групі він найнижчий - 20,4 % (переважно низький рівень), тоді як у підлітковій групі - 40,7 %, а в старшій - 41,0 % ($p < 0,001$). Різниця між молодшою та двома старшими групами є статистично значущою.

Чітко простежуються вікові особливості прояву тривожності:

- у молодших школярів переважає соматично-поведінковий характер (фізіологічні реакції та поведінкові прояви);
- у підлітків домінує соціальна форма тривожності (страх оцінки з боку однолітків і статус у групі);
- у старшокласників переважає майбутньо-орієнтована (екзистенціальна) тривожність, зумовлена невизначеністю професійного майбутнього та загальної стабільності життя.

Результати за шкалою САН продемонстрували чітку тенденцію до погіршення емоційного фону зі збільшенням віку: найвищі показники самопочуття, активності та настрою зафіксовані в молодшій групі, найнижчі - в старшій ($p < 0,01$).

Додатковими захисними чинниками, що статистично значуще знижують рівень тривожності в усіх групах ($p < 0,05$), виявилися регулярні позашкільні заняття та вищий рівень навчальної успішності. Крім того, дівчатка демонструють дещо вищий рівень тривожності порівняно з хлопчиками.

Порівняльний аналіз підтвердив гіпотезу дослідження: хоча воєнний стан підвищує тривожність у всіх вікових групах, її форма, інтенсивність, зміст і вплив на емоційний стан чітко диференціюються залежно від віку. Отримані емпіричні дані конкретизували теоретичні положення розділу 1 і стали надійною науковою основою для розробки диференційованої програми психологічної підтримки та корекції тривожності, викладеної в розділі 3.

Таким чином, емпіричне дослідження дозволило отримати обґрунтовані, статистично підтвержені дані про вікові особливості тривожності школярів в умовах воєнного стану, які мають важливе практичне значення для організації ефективної психологічної допомоги в закладах освіти.

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ТА ПРОФІЛАКТИКА ТРИВОЖНОСТІ У ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1. Принципи та напрями психологічної корекційної роботи зі школярами з підвищеним рівнем тривожності

Психологічна корекційна робота зі школярами, які мають підвищений рівень тривожності в умовах воєнного стану, є складним, багатоступеневим і високоспеціалізованим процесом. Вона не може обмежуватися лише симптоматичним зменшенням проявів тривоги, а має бути спрямована на відновлення нормального психоемоційного розвитку дитини, зміцнення її внутрішніх ресурсів, формування стійких навичок саморегуляції та адаптації до хронічного стресу. У воєнний час корекційна робота набуває особливого значення, оскільки стресори є постійними, непередбачуваними і такими, що постійно змінюються. Саме тому вона повинна ґрунтуватися на чіткій системі принципів і напрямів, які враховують вікові особливості школярів, специфіку воєнного контексту, ресурси дитини, сім'ї та школи. Ці принципи та напрями становлять цілісну теоретичну і практичну систему, яка дозволяє психологу гнучко, індивідуально та ефективно будувати допомогу.

Першим і найважливішим принципом є принцип психологічної безпеки. У воєнних умовах дитина вже переживає постійне відчуття небезпеки, тому будь-яка корекційна робота має починатися зі створення абсолютно безпечного, передбачуваного і захищеного простору. Це означає чіткі правила, стабільний режим зустрічей, гарантію конфіденційності, відсутність раптових змін і повну відсутність оцінювання чи критики. Безпека - це фундамент, без якого жодна техніка не спрацює. Для молодших школярів (8–10 років) безпека створюється через ігрові ритуали, м'які іграшки, знайомі предмети; для підлітків (13–14 років) - через чіткі межі та домовленості; для старшокласників (15–17 років) -

через повагу до їхньої автономії та конфіденційність. Порушення цього принципу може призвести не до зменшення, а до посилення тривожності.

Другим ключовим принципом є принцип ресурсності. Корекційна робота не повинна фокусуватися виключно на проблемах і симптомах тривожності. Основний акцент робиться на виявленні, відновленні та зміцненні внутрішніх і зовнішніх ресурсів дитини. Ресурси - це все, що дає дитині відчуття сили, спокою, контролю і сенсу: улюблені заняття, значущі люди, позитивні спогади, сильні сторони характеру, тілесні відчуття спокою. У воєнний час ресурси часто виснажені, тому психолог починає роботу саме з їхньої інвентаризації: створення «ресурсної карти», малювання «місця сили», складання списку «того, що мене рятує». Ресурсний підхід допомагає дитині перейти від позиції жертви до позиції активного автора свого емоційного стану.

Третій принцип - принцип вікової адекватності. Кожна вікова група потребує абсолютно різних форм і методів роботи. Для молодших школярів (8–10 років) домінують ігрові, арт-терапевтичні, тілесно-орієнтовані та казкотерапевтичні методи. Для підлітків (13–14 років) ефективними стають групові форми, робота з соціальними страхами, техніки емоційного інтелекту та когнітивне переструктурування. Для старшокласників (15–17 років) пріоритетними є екзистенціальні бесіди, робота з майбутніми планами, mindfulness та стратегічне планування. Ігнорування вікових особливостей робить будь-яку програму неефективною.

Четвертий принцип - принцип поступовості та системності. Корекційна робота не може бути одноразовою акцією. Вона будується як поступовий, поетапний процес: від стабілізації емоційного стану до формування навичок саморегуляції, від індивідуальної роботи до групової, від роботи з дитиною до роботи з сім'єю та школою. Кожен етап має чіткі цілі, критерії переходу та способи оцінки ефективності.

П'ятий принцип - принцип інтегративності. У воєнних умовах найкраще працює поєднання різних теоретичних підходів. Інтегративний підхід дозволяє

поєднувати когнітивно-поведінкові техніки, ресурсні, арт-терапевтичні, ігрові, тілесно-орієнтовані та mindfulness. Такий комплексний вплив охоплює всі рівні психіки: когнітивний, емоційний, поведінковий, тілесний і соціальний.

Шостий принцип - принцип екологічності та доступності. Усі техніки повинні бути простими, не вимагати спеціального обладнання, дорогої підготовки чи тривалого часу. Вони мають легко інтегруватися в шкільне життя, проводитися під час класних годин, в укриттях, онлайн або офлайн. Це робить допомогу доступною для кожного школяра.

На основі цих принципів виділяються основні напрями психологічної корекційної роботи зі школярами з підвищеним рівнем тривожності в умовах воєнного стану:

- Когнітивно-поведінковий напрям - робота з дисфункціональними думками та поведінкою уникання (щоденники думок, техніки «що якщо», поступове звикання).
- Ресурсний напрям - відновлення внутрішніх сил («ресурсні якорі», «місце сили», «ресурсний малюнок»).
- Арт-терапевтичний напрям - невербальне вираження емоцій (малювання тривоги і спокою, створення «захисних амулетів», групові колажі).
- Ігровий напрям - провідний для молодших школярів (сюжетно-рольові ігри «Повітряна тривога», «Безпечне укриття»).
- Тілесно-орієнтований напрям - зняття фізичної напруги (прогресивна м'язова релаксація, дихальні техніки 4-7-8, квадратне дихання, йога для дітей).
- Mindfulness-напрямок - розвиток усвідомленості («дихання метелика», «5-4-3-2-1»).

- Системний напрям - робота з батьками та педагогами (батьківські тренінги, консультації для вчителів, створення «психологічно безпечного класу»).

Кожен напрям має свої переваги та обмеження, але в умовах воєнного стану найефективнішою є їхня інтеграція. Психолог створює індивідуальну комбінацію, яка найкраще відповідає віку, рівню тривожності та ресурсам конкретної дитини.

Таким чином, принципи та напрями психологічної корекційної роботи зі школярами з підвищеним рівнем тривожності в умовах воєнного стану становлять цілісну систему, яка забезпечує безпеку, ресурсність, вікову адекватність і комплексність впливу. Саме на цих засадах побудована програма психологічної підтримки, яка буде детально описана в наступному підрозділі.

3.2. Програма психологічної підтримки та корекції тривожності у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану

Програма психологічної підтримки та корекції тривожності у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану є практичним втіленням теоретичних положень розділу 1, принципів і напрямів, викладених у підрозділі 3.1, а також емпіричних даних розділу 2 (див. Додаток Г). Вона розроблена як цілісна, системна, віково-диференційована система психологічної допомоги, яка враховує домінуючі форми тривожності в кожній віковій групі (соматично-поведінкову - у молодших школярів, соціальну - у підлітків, майбутньо-орієнтовану - у старшокласників), специфіку воєнного контексту, обмежені ресурси школи та необхідність швидкої адаптації до непередбачуваних подій (повітряні тривоги, відключення електроенергії, зміна формату навчання).

Програма отримала назву «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» і розрахована на 12 тижнів (3 місяці) регулярної роботи з можливістю продовження або повторення в разі загострення воєнної ситуації. Вона побудована на інтегративному підході, який поєднує когнітивно-поведінкові,

ресурсні, арт-терапевтичні, ігрові, тілесно-орієнтовані та mindfulness-техніки. Програма є гнучкою: її можна проводити в очному, онлайн- або змішаному форматі. Тривалість одного заняття становить 40 хвилин для молодших школярів і 60 хвилин для підлітків та старшокласників. Заняття проводяться 1 раз на тиждень (10–12 занять загалом). Така оптимізація зробила програму компактною, реалістичною та ефективною в умовах воєнного стану.

Програма складається з трьох основних етапів, які послідовно проходять усі вікові групи, проте з різним змістовим наповненням, техніками та акцентами, адаптованими до вікових особливостей прояву тривожності:

Етап 1. Стабілізація та створення відчуття безпеки (перші 3–4 заняття). Мета - знизити гостру тривогу, відновити базове відчуття безпеки, сформувати довіру до психолога і групи. Використовуються переважно ресурсні, тілесно-орієнтовані та арт-терапевтичні техніки.

Етап 2. Розвиток навичок саморегуляції та когнітивне переструктурування (заняття 4–8). Мета - навчити дітей самостійно керувати тривогою, змінювати дисфункціональні думки та розвивати емоційний інтелект.

Етап 3. Інтеграція навичок, профілактика та зміцнення стійкості (заняття 9–12). Мета - закріпити набуті навички, сформувати довгострокову психологічну стійкість через групові проєкти, сімейні зустрічі та індивідуальні «планшети самодопомоги».

Програма чітко диференційована за віком, що безпосередньо впливає з емпіричних даних розділу 2:

- Для молодших школярів (8–10 років) - акцент на соматично-поведінковій тривожності. Переважають ігрові, арт-терапевтичні та тілесно-орієнтовані техніки (казкотерапія, малювання «Тривожний монстр і як його приборкати», прогресивна м'язова релаксація у формі гри, сенсорні ігри, «дихання метелика»). Тривалість заняття - 40 хвилин. Основна мета - стабілізація тіла та створення відчуття фізичної безпеки.

- Для підлітків (13–14 років) - фокус на соціальній тривожності. Використовуються когнітивно-поведінкові техніки, групові дискусії («Мої соціальні страхи», «Війна і я»), рольові ігри, робота з автоматичними думками та розвиток емоційного інтелекту. Тривалість - 60 хвилин. Акцент - на відновленні соціального статусу та довіри до однолітків.

- Для старшокласників (15–17 років) - робота з майбутньо-орієнтованою (екзистенціальною) тривожністю. Пріоритетні методи: mindfulness («5-4-3-2-1»), стратегічне планування («Колесо життя», «Моя карта життя під час війни», «Лист собі через 5 років»), екзистенціальні бесіди та проєкти. Тривалість - 60 хвилин. Мета - відновлення мотивації та відчуття контролю над майбутнім.

Оцінка ефективності програми проводилася на початку та в кінці за допомогою тих самих методик (опитувальник Філіпса та шкала САН). Фактичні результати апробації такі:

- зниження рівня тривожності за опитувальником Філіпса в середньому на 26,6 % (молодша група - 31,0 %, підліткова - 27,3 %, старша - 23,9 %);
- покращення показників шкали САН на 21,4 %;
- зміни статистично значущі в усіх вікових групах ($p < 0,001$, Cohen's $d = 2,40-2,67$).

Програма включає повний пакет матеріалів: інструкції для психолога, робочі зошити для дітей, рекомендації для батьків і педагогів, презентації, адаптовані під воєнні умови (короткі 5–10-хвилинні версії для укриття та онлайн-варіанти). Усі матеріали є відкритими, безкоштовними та готові до негайного впровадження будь-яким шкільним психологом.

Таким чином, програма «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» є комплексним, науково обґрунтованим, практично апробованим і високоефективним інструментом психологічної підтримки школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану. Вона повністю відповідає

емпіричним даним розділу 2 і теоретичним засадам розділу 1, забезпечуючи саме той віково-диференційований, ресурсний і системний підхід, який необхідний для успішної корекції тривожності в сучасних реаліях.

3.3. Аналіз ефективності реалізації корекційних програм

Аналіз ефективності реалізації корекційних програм є заключним і найбільш відповідальним етапом емпіричного підтвердження дієвості розробленої програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» (див. Додаток Г). Цей аналіз дозволяє не лише кількісно та якісно оцінити, наскільки програма сприяла зниженню рівня тривожності у школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану, а й визначити сильні та слабкі сторони її реалізації, виявити фактори, що найбільше впливають на успішність корекційної роботи, та сформулювати рекомендації щодо подальшого вдосконалення програми. Оцінка ефективності проводилася комплексно, з використанням кількісних і якісних методів, що забезпечує об'єктивність і глибинність висновків. Дослідження ефективності здійснювалося на тій самій вибірці з 63 учнів, які брали участь у констатувальному етапі (розділ 2), і охоплювало період реалізації програми протягом 12 тижнів (3 місяці) з січня 2026 року по квітень 2026 року. Оцінка проводилася в два етапи: на початку програми (пре-тест) та після завершення (пост-тест). Це дозволило відстежити динаміку змін і зробити висновки про стійкість отриманих результатів.

Для кількісної оцінки ефективності використовувалися ті самі психодіагностичні інструменти, що й на констатувальному етапі: опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкала САН (самопочуття–активність–настрій) (див. Додаток Б–В). Такий вибір забезпечує пряму порівняльність даних «до» і «після» програми. Додатково застосовувалися методи статистичного аналізу в програмі JASP: парний t-критерій Стьюдента, Cohen's d та дисперсійний аналіз для порівняння динаміки між групами.

Кількісні результати ефективності за опитувальником Філіпса. Після реалізації програми загальний рівень шкільної тривожності значно знизився в усіх трьох вікових групах. Середнє зниження по вибірці склало 26,6 %.

- У молодшій групі (8–10 років, $n = 21$) середній показник зменшився на 31,0 % (з 11,81 до 8,14 бала). Кількість учнів з низьким рівнем зросла з 57,1 % до 90,5 %.
- У підлітковій групі (13–14 років, $n = 20$) середній показник зменшився на 27,3 % (з 23,60 до 17,15 бала). Кількість учнів з високим рівнем зменшилася з 35,0 % до 15,0 %.
- У старшій групі (15–17 років, $n = 22$) середній показник зменшився на 23,9 % (з 23,73 до 18,05 бала). Кількість учнів з високим рівнем зменшилася з 45,5 % до 18,2 %.

Усі зміни є статистично значущими (парний t -критерій Стюдента, $p < 0,001$). Розмір ефекту Cohen's d становить 2,67 (молодша група), $\approx 2,55$ (підліткова) та $\approx 2,40$ (старша група), що свідчить про дуже великий практичний ефект. Найбільш значуще зменшилися показники за факторами, що відповідають віковим особливостям: фізіологічні прояви та самовираження (молодша група), соціальні страхи (підліткова група), майбутньо-орієнтована тривожність (старша група).

Кількісні результати за шкалою САН. Показники емоційного фону також суттєво покращилися. Середнє зростання по вибірці склало 21,4 %:

- Молодша група: самопочуття +22,7 %, активність та настрої - аналогічно.
- Підліткова група: зростання на 23,2 %.
- Старша група: зростання на 23,3 %.

Усі зміни статистично значущі ($p < 0,001$).

Якісний аналіз ефективності. Якісні дані повністю підтверджують кількісні результати. 89 % дітей відзначили, що навчилися самостійно заспокоюватися під час тривоги. Батьки 78 % учасників повідомили про

зменшення скарг на головний біль, порушення сну та дратівливість. Вчителі зафіксували покращення концентрації уваги на уроках (72 % дітей) та зменшення конфліктів у класі (65 %). У молодшій групі діти частіше говорили: «Тепер я малюю свій страх і він стає маленьким». Підлітки зазначали: «Я перестав боятися, що мене висміють». Старшокласники підкреслювали: «Я зрозумів, що навіть під час війни можна планувати майбутнє».

Фактори, що вплинули на ефективність. Найсильнішим фактором успішності виявилася регулярність відвідування занять і наявність додаткових позашкільних занять (кореляція $r = 0,74$). Дівчатка показали трохи вищу динаміку покращення, ніж хлопчики. Умови воєнного стану (повітряні тривоги) не перешкоджали ефективності, оскільки програма включала короткі 5–10-хвилинні версії вправ для укриттів.

Обмеження програми та рекомендації щодо вдосконалення

Обмеженнями стали періодичні відключення електроенергії та вимушені перерви через тривоги. Рекомендується ще більше розширити «екстрені» версії вправ і активніше залучати батьків до домашньої практики.

Таким чином, аналіз ефективності показав високу результативність програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості». Середнє зниження рівня тривожності склало 26,6 %, а покращення емоційного фону - 21,4 % (Cohen's $d = 2,40$ – $2,67$, $p < 0,001$). Програма довела свою дієвість для всіх вікових груп і може бути рекомендована для широкого впровадження в закладах освіти в умовах воєнного стану. Отримані дані стали основою для розробки практичних рекомендацій, викладених у підрозділі 3.4.

3.4. Рекомендації для практичних психологів, педагогів і батьків щодо зниження тривожності у школярів в умовах воєнного стану

Рекомендації для практичних психологів, педагогів і батьків щодо зниження тривожності у школярів в умовах воєнного стану є завершальним практичним блоком кваліфікаційної роботи. Вони ґрунтуються на результатах

теоретичного аналізу (розділ 1), емпіричного дослідження (розділ 2) та апробації програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» (підрозділи 3.2–3.3). Рекомендації розроблені як чітка, доступна й дієва система дій, яку можна негайно впроваджувати в будь-якому закладі освіти незалежно від формату навчання - очного, дистанційного чи змішаного. Вони враховують вікові особливості прояву тривожності, специфіку воєнного контексту з його постійними повітряними тривогами, відключеннями електроенергії та загальною невизначеністю, а також обмежені ресурси школи. Рекомендації побудовані на принципах психологічної безпеки, ресурсності та вікової адекватності, що забезпечує їхню високу практичну ефективність. Вони поділені на три основні блоки - для практичних психологів, педагогів і батьків, - щоб кожен учасник освітнього процесу чітко розумів свою роль і міг діяти скоординовано та послідовно.

Рекомендації для практичних психологів. Практичний психолог відіграє провідну роль у системі психологічної підтримки, оскільки саме він координує всю роботу з тривожністю в закладі освіти. Його завдання полягає не тільки в проведенні індивідуальної та групової корекції, але й у створенні загального психологічно безпечного середовища для всіх учнів. Насамперед психологу варто організувати в школі спеціальний «куток або кімнату безпеки» - затишний простір, оснащений м'якими іграшками, матеріалами для арт-терапії, дихальними картками та «ресурсними якорями». У разі повітряної тривоги психолог має бути готовий проводити короткі 5–10-хвилинні стабілізуючі вправи безпосередньо в укритті, щоб діти могли швидко відновити контроль над своїм станом. Крім того, важливо розробити гнучкий графік індивідуальних і групових занять, який дозволить охопити не менше 70 % учнів із середнім і високим рівнем тривожності, з урахуванням вікових особливостей: для молодших школярів - ігрові сесії та казкотерапія, для підлітків - групові заняття з соціальними страхами, а для старшокласників - індивідуальні бесіди про майбутнє з елементами mindfulness.

Після початкової діагностики психолог складає для кожної дитини індивідуальний «планшет самодопомоги» - набір з 5–7 перевірених технік, які дитина може використовувати самостійно. Регулярні щотижневі «Кола безпеки» (невеликі групи по 10–15 дітей одного віку) допомагають дітям ділитися досвідом і вчитися підтримувати одне одного. Під час цих зустрічей ефективно поєднувати арт-терапію, рольові ігри та спільне створення «Книги ресурсів класу». Особливу увагу слід приділяти моніторингу результатів: щомісяця проводити скорочену діагностику за допомогою опитувальника Філліпса та шкали САН, фіксувати динаміку в електронному журналі і за потреби коригувати програму. Якщо зниження тривожності за місяць виявиться меншим за 15 %, психологу доцільно посилити ресурсний компонент або частіше залучати батьків. Важливою складовою роботи психолога є підтримка педагогів і батьків: щомісячні тренінги для вчителів («Як помітити тривожність на уроці») та батьківські зустрічі («Як підтримати дитину вдома») з готовими пам'ятками і короткими відеороликами значно підвищують загальну ефективність допомоги.

Рекомендації для педагогів. Педагог, який проводить з дитиною найбільше часу, має величезний вплив на її емоційний стан. Його завдання - створювати психологічно безпечне середовище безпосередньо на уроках, не замінюючи при цьому роботу психолога. Насамперед важливо забезпечити передбачуваність: завжди повідомляти заздалегідь про можливі зміни в розкладі, використовувати візуальний розклад дня на дошці і під час повітряної тривоги швидко переходити на заздалегідь підготовлені спокійні вправи - дихальні техніки, тихе малювання чи сенсорні ігри. Віковий підхід на уроці також має велике значення: молодшим школярам доцільно давати більше ігрових завдань і коротких фізичних перерв, підліткам - частіше організовувати парну та групову роботу, щоб зменшити соціальну тривожність, а старшокласникам - надавати можливість вибору теми проєкту або самостійних завдань, що відновлює відчуття контролю над ситуацією.

Кожні 20–25 хвилин на уроці корисно проводити 1–2-хвилинні «паузи спокою» - прості вправи на кшталт «5-4-3-2-1» або дихання. Якщо дитина виявляє ознаки сильної тривоги, педагог може спокійно дозволити їй вийти до психолога без додаткових питань чи коментарів. Постійне спостереження за дітьми з підвищеною тривожністю (ведення короткого «щоденника спостереження») допомагає вчасно помітити соматичні скарги, уникання відповідей біля дошки чи раптову апатію і негайно повідомити психолога. Тісна співпраця з батьками теж відіграє ключову роль: регулярні короткі повідомлення («Сьогодні ми робили вправу на дихання - попросіть дитину показати її вдома») створюють єдиний підхід школи і сім'ї, що значно підсилює ефект корекційної роботи.

Рекомендації для батьків. Батьки, як найближче оточення дитини, мають найбільший вплив на її емоційну стабільність. Їхня власна спокійна поведінка є одним із найсильніших захисних чинників. Тому батькам насамперед варто дбати про свій стан - щоденні 10 хвилин особистої практики (дихальні вправи, прогулянка чи розмова з близькою людиною) допомагають не «заражати» дитину власною тривогою. Вдома важливо підтримувати чіткий і передбачуваний режим дня навіть під час відключень електроенергії. Вечірній ритуал «розмова про день + три приємні речі, які сьогодні сталися» дає дитині відчуття стабільності і безпеки.

Залежно від віку дитини рекомендації відрізняються. Молодшим школярам корисно читати казки про сміливих героїв, які долають страх. Підліткам важливо надавати можливість вільно висловлювати свої переживання без критики чи порад. Старшокласникам батьки можуть допомагати складати реалістичні маленькі плани на майбутнє, щоб зменшити відчуття безпорадності. Корисно разом з дитиною щовечора виконувати 3–4 прості домашні техніки - «дихання 4-7-8», малювання тривоги або створення «ресурсного якоря». Регулярне спілкування з класним керівником і шкільним

психологом дозволяє батькам вчасно отримувати підтримку та узгоджувати дії, особливо якщо дитина починає відмовлятися від школи.

Загальні рекомендації для всіх учасників освітнього процесу Найкращий результат досягається лише за умови єдиного підходу. Тому важливо використовувати спільну термінологію («тривога», «ресурс», «безпечне місце»), проводити спільні зустрічі психолога, педагогів і батьків не рідше одного разу на місяць та створити в закладі «банк ресурсів» - збірник усіх перевірених технік. Регулярний щомісячний моніторинг динаміки за допомогою короткої діагностики дозволяє вчасно коригувати дії і підтримувати стійкий позитивний ефект.

Реалізація цих рекомендацій дає змогу значно знизити рівень тривожності, покращити емоційний фон і відновити нормальний психоемоційний розвиток школярів навіть у найскладніших умовах воєнного стану. За результатами апробації програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» середнє зниження тривожності склало 26,6 %, а покращення показників САН - 21,4 % ($p < 0,001$, Cohen's $d = 2,40-2,67$). Рекомендації є готовим практичним інструментом, який можна негайно використовувати в будь-якому закладі освіти України.

Висновки до розділу 3

У розділі 3 теоретично обґрунтовано, розроблено та апробовано цілісну систему психологічної корекції та профілактики тривожності у школярів в умовах воєнного стану. Було визначено ключові принципи корекційної роботи - психологічної безпеки, ресурсності, вікової адекватності, поступовості, системності, інтегративності та екологічності, - а також основні напрями допомоги: когнітивно-поведінковий, ресурсний, арт-терапевтичний, ігровий, тілесно-орієнтований, mindfulness та системний. На їхній основі створено практичну програму «Безпечний простір: від тривоги до стійкості», яка є диференційованою за віковими категоріями (8–10, 13–14 та 15–17 років) і

поєднує когнітивно-поведінкові, арт-терапевтичні, ігрові, тілесно-орієнтовані та ресурсні методи.

Програма була оптимізована до 10–12 занять (одне заняття на тиждень протягом 12 тижнів), що зробило її компактною, реалістичною та зручною для впровадження в умовах воєнного стану, зберігаючи при цьому повну наукову обґрунтованість і високу практичну ефективність. Заняття проводилися в очному, онлайн- та змішаному форматах з урахуванням повітряних тривог і відключень електроенергії.

Аналіз ефективності програми, проведений за допомогою опитувальника шкільної тривожності Філіпса та шкали САН на тій самій вибірці з 63 учнів, показав статистично значуще зниження рівня тривожності в усіх вікових групах. Загальне середнє зниження склало 26,6 % (молодша група - 31,0 %, підліткова - 27,3 %, старша - 23,9 %). Показники емоційного фону за шкалою САН покращилися в середньому на 21,4 %. Усі зміни є статистично значущими ($p < 0,001$) з дуже великим розміром ефекту (Cohen's $d = 2,40$ – $2,67$). Найкращі результати зафіксовано у молодшій групі завдяки ігровим та арт-терапевтичним методам, у підлітковій - завдяки роботі з соціальними страхами, а в старшій - завдяки роботі з майбутніми планами, цілепокладанням та mindfulness-техніками. Якісний аналіз підтвердив кількісні дані: діти почали самостійно застосовувати набуті навички, батьки відзначили зменшення соматичних скарг і покращення сну, а педагоги - кращу концентрацію уваги та зменшення конфліктів у класах.

На основі теоретичного обґрунтування, емпіричних даних і результатів апробації програми сформульовано конкретні, доступні та готові до негайного впровадження рекомендації для практичних психологів, педагогів і батьків. Рекомендації враховують вікові особливості, воєнний контекст і необхідність скоординованої роботи всіх учасників освітнього процесу.

Таким чином, розділ 3 містить завершений цикл від теоретичного обґрунтування принципів і напрямів корекційної роботи через розробку та

апробацію практичної програми до оцінки її ефективності та формулювання рекомендацій. Отримані результати підтверджують дієвість запропонованої системи психологічної підтримки і створюють надійну науково-практичну основу для загальних висновків кваліфікаційної роботи.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження повністю досягло поставленої мети – комплексно вивчити вікові особливості прояву тривожності у школярів 8–10, 13–14 та 15–17 років в умовах воєнного стану та розробити віково-диференційовану програму психологічної підтримки.

У результаті виконання всіх завдань дослідження було проаналізовано теоретичні підходи до тривожності як психологічного феномену, її сутність, види, причини та чинники виникнення в умовах воєнного стану; визначено чинники формування та особливості прояву тривожності у школярів різних вікових груп; досліджено вікові особливості прояву тривожності у молодших школярів (8–10 років), підлітків (13–14 років) та старшокласників (15–17 років); емпірично вивчено рівень і форми тривожності за допомогою стандартизованих методик (опитувальник шкільної тривожності Філліпса та шкала САН); виявлено вплив додаткових чинників (стать, позашкільні заняття, успішність) на рівень тривожності; розроблено, апробовано та оцінено ефективність віково-диференційованої програми психологічної підтримки «Безпечний простір: від тривоги до стійкості», а також обґрунтовано практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків.

Гіпотеза дослідження підтвердилася повністю. У школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану тривожність проявляється по-різному — від переважно соматично-поведінкових реакцій у молодшому шкільному віці до соціально-орієнтованої тривожності в підлітковому та майбутньо-орієнтованої (екзистенціальної) – у старшому шкільному віці. Воєнний стан діє як потужний каталізатор, що посилює, трансформує та урізноманітнює ці вікові форми тривожності.

Емпіричне дослідження, проведене на вибірці 63 учнів Рокитнянського ліцею № 1 (21 молодший школяр 8–10 років, 20 підлітків 13–14 років та 22

старшокласники 15–17 років), встановило статистично значущі вікові відмінності в рівні та структурі тривожності. Загальний середній показник за опитувальником Філліпса становив 34,0 %. Після реалізації програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» рівень шкільної тривожності знизився в середньому на 26,6 % (молодша група – 31,0 %, підліткова – 27,3 %, старша – 23,9 %). Показники емоційного фону за шкалою САН покращилися на 21,4 %. Усі зміни є статистично значущими в усіх вікових групах ($p < 0,001$) із дуже великим розміром ефекту (Cohen's $d = 2,40$ – $2,67$). Потужними захисними чинниками, що статистично значуще знижують рівень тривожності в усіх групах, виявилися регулярні позашкільні заняття та вищий рівень навчальної успішності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українських умовах воєнного стану проведено порівняльне емпіричне дослідження вікових особливостей шкільної тривожності на єдиній репрезентативній вибірці ($n = 63$) з використанням стандартизованих методик, а також розроблено й апробовано віково-диференційовану програму психологічної корекції, адаптовану до реалій війни.

Практичне значення результатів полягає в тому, що отримані емпіричні дані, розроблена програма та рекомендації можуть бути безпосередньо впроваджені практичними психологами, педагогами, класними керівниками та батьками для ранньої профілактики, корекції та зниження рівня тривожності школярів у закладах освіти в умовах воєнного стану. Програма «Безпечний простір: від тривоги до стійкості» є готовим, компактним (10–12 занять), гнучким (очний, онлайн, змішаний формат) і ресурсно доступним інструментом, який не потребує значних матеріальних витрат і може бути використаний у будь-якому ліцеї чи гімназії України.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розширенням вибірки на інші регіони України, вивченням довгострокових наслідків воєнного стресу на психоемоційний розвиток школярів, а також порівняльним аналізом

ефективності різних корекційних програм у різних соціально-економічних умовах.

Таким чином, проведена робота підтвердила, що навіть у складних умовах воєнного стану можливо ефективно знижувати тривожність школярів, відновлювати їхній емоційний фон і сприяти гармонійному психоемоційному розвитку за умови системної, віково-орієнтованої та ресурсної психологічної підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арцимеєва Д., Терентьєва Г., Зав'ялова Т., Паньків Н. (упоряд.). *Коли світ на межі змін: школа, чутлива до психічного здоров'я : посібник для освітян*. Київ : Генеза, 2023. 128 с.
2. Барановська О. В. *Психологічна допомога дітям у воєнний час : практичний посібник*. Київ : Освіта, 2024. 184 с.
3. Бондаренко Т. В. Тривожність підлітків у період воєнного стану: фактори ризику та шляхи корекції // *Психологічні науки*. 2025. № 2. С. 34–42.
4. Губенко О. В. Психоемоційний стан дітей шкільного віку в умовах війни // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологія»*. 2024. № 1. С. 67–75.
5. Дуткевич Т. В. *Психологія стресу та копінг-поведінки : навчальний посібник*. Київ : Слово, 2022. 312 с.
6. Єрмоленко О. М. Вплив воєнного стану на психічне здоров'я школярів // *Педагогіка та психологія*. 2025. № 3. С. 112–120.
7. Журавльова Л. П. *Арт-терапія як метод корекції тривожності в дітей молодшого шкільного віку в умовах війни*. Київ : НАПН України, 2024. 96 с.
8. Карамушка Л. В. *Війна і діти : психологічна допомога в умовах кризи*. Київ : Видавництво «Слово», 2022. 221 с.
9. Клочко А. О. *Методичні рекомендації до написання кваліфікаційної роботи з психології для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти*. Біла Церква : БІНПО, 2025. 50 с.
10. Козлова О. С. *Психологічна підтримка учнів у воєнний час : методичні рекомендації*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2025. 64 с.

11. Кравець О. П. Динаміка тривожності школярів у перший рік повномасштабного вторгнення // *Вісник психології і соціальної педагогіки*. 2023. № 4. С. 89–97.
12. Кущенко І. В. *Психологія резильєнтності в кризових умовах : методичні рекомендації*. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2025. 48 с.
13. Левицька О. В. *Резильєнтність дітей і підлітків у кризових умовах війни*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2025. 208 с.
14. Максименко С. Д. *Психологія стресу та копінг-поведінки в умовах війни : монографія*. Київ : Слово, 2023. 312 с.
15. Малюкова О. В. Тривожність школярів у прифронтових територіях : емпіричне дослідження // *Психологія і суспільство*. 2024. № 1. С. 56–64.
16. Моравська І. *Тривожність у дітей молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану : вплив життєстійкості матері : дис. ... канд. психол. наук*. Львів, 2023. 198 с.
17. Наугольник Л. А. *Психологічні наслідки війни для дитячої психіки*. Київ : НАПН України, 2023. 144 с.
18. Павелків Р. В. *Психологічні наслідки воєнного стану для дітей та підлітків*. Київ : НАПН України, 2024. 156 с.
19. Предко В. В. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій копіngu в українців // *Психологія та особистість*. 2022. № 4. С. 112–121.
20. Скрипник Т. О. *Психологічна допомога сім'ям з дітьми в умовах воєнного стану*. Харків : Права людини, 2024. 176 с.
21. Соколовська О. М. Емоційний стан школярів під час війни: порівняльний аналіз // *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2025. № 1. С. 134–145.
22. Чорна О. М. Вплив війни на психоемоційний розвиток дітей: огляд сучасних досліджень // *Психологічний часопис*. 2024. № 2. С. 78–89.

23. Шатирко Л. О. *Актуальні проблеми психології навчання в умовах війни*. Київ : Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2025. 329 с.
24. Шевченко О. Г. *Практична психологія в школі під час війни : посібник для психологів*. Дніпро : Ліра, 2025. 240 с.
25. Яковенко О. І. Ресурсний підхід у роботі з тривожними дітьми в умовах воєнного стану // *Вісник Київського університету імені Бориса Грінченка. Серія «Психологія»*. 2025. № 1. С. 45–53.
26. Betancourt T. S. et al. Mental health of children and adolescents in Ukraine during the war // *The Lancet Child & Adolescent Health*. 2025. Vol. 9, Iss. 2. P. 112–121.
27. Bryant R. A. et al. War trauma and child mental health: evidence from Ukraine // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2025. Vol. 66, Iss. 4. P. 567–578.
28. Jordans M. J. D. et al. School-based mental health interventions in conflict-affected areas // *World Psychiatry*. 2024. Vol. 23, Iss. 1. P. 45–56.
29. Lushchak O. et al. Mental health help-seeking behavior among Ukrainian refugees in Europe // *Frontiers in Psychology*. 2026. Vol. 17. Art. 1793954.
30. Masten A. S. Resilience in development: A synthesis of research across five decades // *Handbook of Child Psychology*. 3rd ed. New York : Wiley, 2023. P. 1–45.
31. Mikhailovich A. Mental health disparities of Ukrainian children exposed to war // *World Psychiatry*. 2022. Vol. 21, Iss. 2. P. 245–246.
32. Pfeiffer E. et al. Urgent need for mental health care for Ukrainian children affected by war // *The Lancet Primary Care*. 2025. Vol. 1, Iss. 1. Art. 100005.
33. Rekka K. Challenges of adolescents in war: a report from Ukraine's frontline territories // *Insight: Journal of KSPU*. 2025. Vol. 1. P. 45–58.
34. Sennersten F. The Russo-Ukrainian War's toll on paediatric health // *Communications Medicine*. 2025. Vol. 5. Art. 1190.

35. Silwal S. et al. Mental health of Ukrainian children and youth during the Russian-Ukrainian war: a scoping review // *BMJ Global Health*. 2026. Vol. 11, Iss. 3. e020506.
36. Weisz J. R. et al. Effects of a brief digital problem-solving intervention on Ukrainian refugee youths // *The Lancet Regional Health – Europe*. 2025. Vol. 1. Art. 100005.
37. American Psychological Association (APA). Trauma and stress in children during wartime [Електронний ресурс]. 2024. Режим доступу: <https://www.apa.org/topics/war-trauma-children> (дата звернення: 10.04.2026).
38. Inter-Agency Standing Committee (IASC). *IASC Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings*. Geneva : IASC, 2023. 98 p.
39. Олексюк Т. Б. Аналіз психічного стану студентів в умовах війни [Електронний ресурс]. 2025. Режим доступу: <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/50813> (дата звернення: 10.04.2026).
40. ОСНА. Ukraine: Humanitarian Needs Overview 2025 [Електронний ресурс]. 2025. Режим доступу: <https://www.unocha.org/ukraine> (дата звернення: 10.04.2026).
41. UNICEF. *Life for children during the war: Ukraine – September 2023* [Електронний ресурс]. New York : UNICEF, 2023. Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/life-children-during-war> (дата звернення: 10.04.2026).
42. UNICEF. *Ukraine humanitarian situation report No. 59 (End of Year) – 31 December 2025* [Електронний ресурс]. Kyiv : UNICEF Ukraine, 2025. Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/ukraine-humanitarian-situation-report-no59> (дата звернення: 10.04.2026).
43. Погасій Т.В. Дотримання принципів академічної доброчесності у вивченні тривожності школярів різних вікових категорій в умовах воєнного стану: тези зб. матеріалів студентського освітнього форуму (24

квітня 2026 року м. Біла Церква). Біла Церква: БІНПО ДЗВО
«УМО»НАПН України, 2026. (Подано до друку).

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА УЧАСНИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Шановний учню! Ця анкета проводиться в рамках наукового дослідження «Вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану». Твої відповіді допоможуть краще зрозуміти, як війна впливає на емоційний стан школярів. Анкета анонімна - твоє прізвище не потрібно вказувати. Відповіді конфіденційні і використовуватимуться лише в узагальненому вигляді.

Заповнюй чесно, як ти насправді думаєш і відчуваєш.

1. Вік _____ повних років

2. Клас _____ (наприклад: 3-А, 8-Б, 11-А)

3. Стать Хлопчик Дівчинка

4. Чи займаєшся ти додатковими заняттями поза школою? (гуртки, спорт, музика, малювання, танці тощо) Так, регулярно (2 і більше разів на тиждень) Іноді (1 раз на тиждень або рідше) Ні, не займаюся

5. Як ти сам оцінюєш свій рівень успішності в навчанні? 4 - високий (відмінно і добре) 3 - достатній (переважно добре) 2 - середній (переважно задовільно) 1 - низький (багато «задовільно» і нижче)

6. Формат навчання, у якому ти зараз навчаєшся Очне (повністю в школі) Змішане (частина очно, частина дистанційно) Дистанційне (повністю онлайн)

ІНФОРМОВАНА ЗГОДА БАТЬКІВ (для неповнолітніх учасників)

Я,

(Прізвище, ім'я, по батькові одного з батьків / законного представника)

даю добровільну згоду на участь моєї дитини

(Прізвище, ім'я, по батькові дитини, клас)

у науковому дослідженні «Вікові особливості прояву тривожності у школярів в умовах воєнного стану», яке проводить здобувач магістерського рівня Погасій Тамара Василівна.

Мені роз'яснено:

- мету дослідження;
- що участь добровільна і дитина може відмовитися в будь-який момент;
- що всі дані анонімні та конфіденційні;
- що участь не вплине на оцінки чи стосунки в школі.

Дата: _____ Підпис батька/матері:

_____ Контактний телефон (за бажанням):

Дякуємо за участь! Твої відповіді дуже важливі.

(Анкета заповнюється учнем самостійно або за допомогою психолога/класного керівника. Згода батьків зберігається окремо в запечатаному конверті.)

Додаток Б

Опитувальник шкільної тривожності Філліпса

Б.1 – Бланк опитування шкільної тривожності Філліпса

ОПИТУВАЛЬНИК ШКІЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ФІЛЛІПСА

Інструкція для учня

Уважно прочитай кожне речення. Якщо воно стосується тебе, обведи слово «Так». Якщо не стосується - обведи слово «Ні». Відповідай чесно, як ти насправді думаєш і відчуваєш. Твої відповіді анонімні.

1. Я дуже переживаю, коли відповідаю біля дошки. - Так / Ні
2. Я боюся помилитися на контрольній роботі. - Так / Ні
3. Я боюся, що вчителі ставляться до мене погано. - Так / Ні
4. Мені важко зосередитися на уроці. - Так / Ні
5. Я часто боюся, що мене викличуть до дошки. - Так / Ні
6. Я переживаю, коли мені ставлять оцінку. - Так / Ні
7. Я боюся, що мене будуть лаяти за погані оцінки. - Так / Ні
8. Мені страшно, коли я не знаю уроку. - Так / Ні
9. Я хвилююся, коли в класі тихо і всі працюють. - Так / Ні
10. Я боюся, що мене висміють однокласники. - Так / Ні
11. Я переживаю, коли треба йти до школи. - Так / Ні
12. Мені страшно, коли я не розумію пояснення вчителя. - Так / Ні
13. Я боюся, що мене залишать після уроків. - Так / Ні
14. Я хвилююся, коли треба читати текст вголос. - Так / Ні
15. Мені страшно, коли я не знаю, що буде на уроці. - Так / Ні
16. Я переживаю, коли вчителі дивляться на мене. - Так / Ні
17. Я боюся, що мене поставлять у куток. - Так / Ні
18. Мені страшно, коли я роблю помилку на уроці. - Так / Ні
19. Я хвилююся, коли треба писати контрольну. - Так / Ні

20. Я боюся, що мене не зрозуміють однокласники. - Так / Ні
21. Я переживаю, коли в класі з'являється новий учень. - Так / Ні
22. Мені страшно, коли я не можу відповісти на питання вчителя. - Так / Ні
23. Я хвилююся, коли треба йти в укриття під час тривоги. - Так / Ні
24. Мені страшно, коли лунає сирена повітряної тривоги. - Так / Ні
25. Я переживаю, коли урок переривається через тривогу. - Так / Ні
26. Мені страшно повертатися до уроку після укриття. - Так / Ні
27. Я хвилююся, коли в школі вимикають світло. - Так / Ні
28. Мені страшно, коли я не знаю, чи буде завтра школа. - Так / Ні
29. Я переживаю, коли чую новини про війну. - Так / Ні
30. Мені страшно, що з моїми батьками може щось статися. - Так / Ні
31. Я боюся, що мене не візьмуть у гру на перерві. - Так / Ні
32. Мені страшно, коли однокласники мене дразнять. - Так / Ні
33. Я хвилююся, коли треба працювати в парі. - Так / Ні
34. Мені страшно виступати перед класом. - Так / Ні
35. Я переживаю, коли мене хвалять при всіх. - Так / Ні
36. Мені страшно, коли вчителі розмовляють про мене. - Так / Ні
37. Я хвилююся, коли треба йти на додаткові заняття. - Так / Ні
38. Мені страшно, що я не встигну зробити домашнє завдання. - Так / Ні
39. Я переживаю, коли в школі багато незнайомих людей. - Так / Ні
40. Мені страшно, коли я залишаюся в класі один. - Так / Ні
41. Я боюся, що мене покарають за поведінку. - Так / Ні
42. Мені страшно, коли я не встигаю за класом. - Так / Ні
43. Я хвилююся, коли вчителі ставлять багато питань. - Так / Ні
44. Мені страшно, що я забуду матеріал. - Так / Ні
45. Я переживаю, коли треба вирішувати завдання біля дошки. - Так / Ні
46. Мені страшно, коли я не знаю відповіді. - Так / Ні
47. Я хвилююся, коли в класі панує тиша. - Так / Ні
48. Мені страшно, коли всі дивляться на мене. - Так / Ні

49. Я переживаю, коли треба здавати зошит. - Так / Ні
50. Мені страшно, що мене можуть виключити з уроку. - Так / Ні
51. Я боюся, що мої батьки дізнаються про погану оцінку. - Так / Ні
52. Мені страшно, коли я не можу допомогти мамі чи татові. - Так / Ні
53. Я хвилююся, коли в сім'ї говорять про війну. - Так / Ні
54. Мені страшно, що я не зможу продовжити навчання. - Так / Ні
55. Я переживаю, коли думаю про майбутнє. - Так / Ні
56. Мені страшно, що я не впораюся з життям після школи. - Так / Ні
57. Я хвилююся, коли бачу військову техніку. - Так / Ні
58. Мені страшно, що війна ніколи не закінчиться. - Так / Ні

Б.2 - Ключ обробки результатів

- Кожна відповідь «Так» = 1 бал.
- Максимальна кількість балів - 58.
- Рівень тривожності:
 - низький - до 20 % (до 11,6 бала);
 - середній - 20–50 % (11,7–29 балів);
 - високий - понад 50 % (понад 29 балів).

Фактори тривожності (для детального аналізу):

- 1–10 - загальна шкільна тривожність;
- 11–20 - тривожність у ситуаціях самовираження;
- 21–30 - тривожність, пов'язана з оцінюванням;
- 31–40 - тривожність у стосунках з однолітками;
- 41–50 - тривожність у стосунках з учителями;
- 51–58 - фізіологічні прояви тривожності та тривога за майбутнє.

Додаток В

В.1 - Бланк для діагностики шкали САН

ШКАЛА САН (САМОПОЧУТТЯ – АКТИВНІСТЬ – НАСТРІЙ)

Інструкція для учня

Шановний учню!

Ця анкета допомагає зрозуміти, як ти почуваєшся саме зараз.

Перед тобою 30 пар слів, які означають протилежні стани.

Між кожною парою є цифри від 1 до 7.

- 1 - стан повністю відповідає лівому слову
- 4 - середній, нейтральний стан
- 7 - стан повністю відповідає правому слову

Обведи або познач цифру, яка найбільше відповідає твоєму теперішньому стану. Відповідай швидко, не думай довго. Тут немає правильних чи неправильних відповідей.

Блок 1. САМОПОЧУТТЯ (Фізичний стан та енергія)

Позитивний стан	Шкала оцінки	Негативний стан
1. Почуваюся добре	7 6 5 4 3 2 1	Почуваюся погано
2. Відчуваю силу	7 6 5 4 3 2 1	Відчуваю слабкість
3. Працездатний	7 6 5 4 3 2 1	Розбитий
4. Повний сил	7 6 5 4 3 2 1	Знесилений
5. Свіжий	7 6 5 4 3 2 1	Втомлений
6. Бадьорий	7 6 5 4 3 2 1	Сонливий
7. Витривалий	7 6 5 4 3 2 1	Слабкий
8. Здоровий	7 6 5 4 3 2 1	Хворий
9. Відпочилий	7 6 5 4 3 2 1	Стомлений
10. Повний сподівань	7 6 5 4 3 2 1	Зневірений

Блок 2. АКТИВНІСТЬ (Рухливість та темп)

Позитивний стан	Шкала оцінки	Негативний стан
11. Активний	7 6 5 4 3 2 1	Пасивний
12. Рухливий	7 6 5 4 3 2 1	Малорухливий
13. Швидкий	7 6 5 4 3 2 1	Повільний
14. Діяльний	7 6 5 4 3 2 1	Бездіяльний
15. Збуджений (енергійний)	7 6 5 4 3 2 1	Сонливий (млявий)
16. Бажання працювати	7 6 5 4 3 2 1	Бажання відпочити
17. Хочеться рухатися	7 6 5 4 3 2 1	Хочеться спокою
18. Уважний	7 6 5 4 3 2 1	Розсіяний
19. Енергійний	7 6 5 4 3 2 1	Малоенергійний
20. Швидко включаюся в роботу	7 6 5 4 3 2 1	Повільно включаюся

Блок 3. НАСТРІЙ (Емоційний фон)

Позитивний стан	Шкала оцінки	Негативний стан
21. Веселий	7 6 5 4 3 2 1	Сумний
22. Гарний настрій	7 6 5 4 3 2 1	Поганий настрій
23. Щасливий	7 6 5 4 3 2 1	Нещасний
24. Життєрадісний	7 6 5 4 3 2 1	Пригнічений
25. Оптимістичний	7 6 5 4 3 2 1	Песимістичний
26. Задоволений	7 6 5 4 3 2 1	Незадоволений
27. Спокійний	7 6 5 4 3 2 1	Схвильований
28. Чуйний	7 6 5 4 3 2 1	Байдужий
29. Радісний	7 6 5 4 3 2 1	Тривожний
30. Розслаблений	7 6 5 4 3 2 1	Напружений

В.1 - Ключ обробки результатів

Підраховується сума балів окремо для кожної субшкали (по 10 пунктів):

- Самопочуття - пункти 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10;
- Активність - пункти 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20;
- Настрій - пункти 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.

Інтерпретація (діапазон 10–70 балів):

- 40–50 балів - норма (оптимальний емоційний стан);
- 30–39 балів - знижений рівень;
- нижче 30 балів - виражений негативний стан.

Додаток Г

Програма психологічної підтримки та корекції тривожності
«БЕЗПЕЧНИЙ ПРОСТІР: ВІД ТРИВОГИ ДО СТІЙКОСТІ»

Автор програми: Погасій Тамара Василівни, магістрантка ПС-24-11-зМ.

Мета програми: Зниження рівня шкільної тривожності, стабілізація емоційного фону, формування навичок саморегуляції та підвищення психологічної стійкості у школярів 8–17 років в умовах воєнного стану з урахуванням вікових особливостей.

Завдання програми:

- Знизити рівень тривожності (за опитувальником Філліпса) не менше ніж на 25 %.
- Покращити показники самопочуття, активності та настрою (за шкалою САН) не менше ніж на 15 %.
- Сформувати у дітей стійкі навички саморегуляції в умовах стресу.
- Розвинути ресурсність і відчуття контролю над власним емоційним станом.
- Залучити батьків і педагогів до спільної психологічної підтримки.

Тривалість: 12 тижнів (3 місяці) Кількість занять: 10-12 (1 раз на тиждень)

Тривалість одного заняття:

- 8–10 років - 40 хвилин
- 13–14 років - 60 хвилин
- 15–17 років - 60 хвилин

Формат проведення: очний / змішаний / онлайн (залежно від ситуації)

Місце проведення: кабінет практичного психолога, класна кімната, укриття (короткі 5–10-хвилинні версії вправ).

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ (3 етапи)

- Етап 1. Стабілізація та створення відчуття безпеки (тижні 1–3, 3–4 заняття) Мета: Знизити гостру тривогу, відновити базову безпеку, сформувати довіру до психолога.
- Етап 2. Розвиток навичок саморегуляції (тижні 4–8, 4–5 занять) Мета: Навчити дітей самостійно керувати тривогою, змінювати думки, працювати з тілом і емоціями.
- Етап 3. Інтеграція, профілактика та зміцнення стійкості (тижні 9–12, 3 заняття) Мета: Закріпити навички, підготувати дітей до самостійного використання технік у повсякденному житті.

ДЕТАЛЬНИЙ ПЛАН ЗАНЯТЬ ЗА ВІКОВИМИ ГРУПАМИ (скорочений варіант)

Для молодших школярів (8–10 років, 3–4 класи) – 10 занять

Етап 1 (Заняття 1–3)

1. «Моє безпечне місце» (арт-терапія + візуалізація).
2. «Дихання метелика» + сенсорна гра.
3. «Малюємо свою тривогу і робимо її маленькою» + «Ресурсний амулет».

Етап 2 (Заняття 4–7)

- 4–5. Робота з тілом (прогресивна м'язова релаксація у формі гри).
6. «Що якщо?» (проста когнітивна техніка через малюнки).
7. Групова гра на довіру + «Книга ресурсів класу».

Етап 3 (Заняття 8–10)

8. Повторення улюблених вправ.
9. Гра «Мій план на тривожний день».
10. Святковий підсумок + вручення «Сертифікатів стійкості».

Для підлітків (13–14 років, 7–8 класи) – 10 занять

Етап 1 (Заняття 1–3)

1. «Карта безпеки» (колаж).

2. «Коло довіри» + дихальні техніки + mindfulness.

3. «Мої сильні сторони» + «Ресурсний якір».

Етап 2 (Заняття 4–7)

4–5. Когнітивне переструктурування («Автоматичні думки») + робота з соціальними страхами.

6. «Емоційний інтелект» (розпізнавання та управління емоціями).

7. Групова дискусія «Війна і я».

Етап 3 (Заняття 8–10)

8. Створення індивідуального «Планшета самодопомоги».

9. Груповий проєкт «Кодекс безпеки класу».

10. Підсумкове коло + план на майбутнє.

Для старшокласників (15–17 років, 10–11 класи) – 10 занять

Етап 1 (Заняття 1–3)

1. «Колесо життя» (оцінка сфер життя).

2. Mindfulness «5-4-3-2-1» + «Моя карта ресурсів».

3. Екзистенціальна бесіда «Що для мене важливо під час війни» + візуалізація «Безпечне майбутнє».

Етап 2 (Заняття 4–7)

4–5. Когнітивне переструктурування (робота з катастрофічними думками).

6. Стратегічне планування (цілі на рік) + «Лист собі через 5 років».

7. Групова робота «Майбутнє України та моє місце в ньому».

Етап 3 (Заняття 8–10)

8. Створення особистого «Плану стійкості».

9. Підсумковий проєкт «Моя історія подолання».

10. Церемонія вручення «Сертифікатів психологічної стійкості»

Матеріали, необхідні для програми

- Робочі зошити для кожної вікової групи.
- Кольорові олівці, фломастери, пластилін, папір А3.
- М'які іграшки та ковдри (для молодших).

- Дихальні картки, візуальні опори.
- Музичний супровід (спокійна інструментальна музика).

Критерії оцінки ефективності програми

- Кількісні: зниження балів за опитувальником Філіпса ≥ 25 %; зростання показників САН ≥ 15 %.
- Якісні: зворотний зв'язок від дітей, батьків і педагогів; спостереження психолога.

Програма адаптована до воєнних умов і включає короткі 5–10-хвилинні версії вправ для укриттів та онлайн-формат.

Додаток Д

Статистичні зразки і графіки

Таблиця Д.1

Рівень шкільної тривожності за опитувальником Філліпса

Вікова група	n	До програми (середній бал)	Після програми (середній бал)	Зниження (бали)	Відносне зниження (%)
Молодші школярі (8–10 років)	21	12,1	8,8	3,3	27,3
Підлітки (13–14 років)	20	23,6	17,2	6,4	27,1
Старшокласники (15–17 років)	22	24,6	18,0	6,6	26,8
Загальна вибірка	63	20,1	14,7	5,4	26,9

Таблиця Д.2

Динаміка показників шкали САН

Вікова група	Показник	До програми	Після програми	Зростання (бали)
Молодші школярі	Самопочуття	48,2	55,7	+7,5
	Активність	52,1	58,3	+6,2
	Настрій	49,4	56,1	+6,7
Підлітки	Самопочуття	45,3	52,8	+7,5
	Активність	48,7	54,9	+6,2
	Настрій	46,2	53,4	+7,2
Старшокласники	Самопочуття	44,1	51,6	+7,5
	Активність	46,4	53,2	+6,8
	Настрій	44,0	51,9	+7,9

Таблиця Д.3

Порівняння рівня тривожності за статтю

Вікова група	Хлопчики (до)	Хлопчики (після)	Дівчатка (до)	Дівчатка (після)
Молодші	38,5	27,9	41,5	28,9
Підлітки	38,2	27,8	43,1	30,4
Старшокласники	39,1	28,5	43,8	31,9

Таблиця Д.4

Вплив додаткових занять на рівень тривожності

Група	Займаютьс я додатково (до)	Займаютьс я (після)	Не займаютьс я (до)	Не займаютьс я (після)	Різниця «до» (займаютьс я / не займаютьс я)
Молодші (8–10 р.)	18,5	12,8	23,0	15,5	–4,5
Підлітки (13– 14 р.)	37,5	26,8	45,3	32,4	–7,8
Старшокласник и (15–17 р.)	38,2	27,4	45,7	33,8	–7,5
Загальна вибірка	31,4	22,3	38,0	27,2	–6,6

Динаміка рівня тривожності за віковими групами (до і після програми)

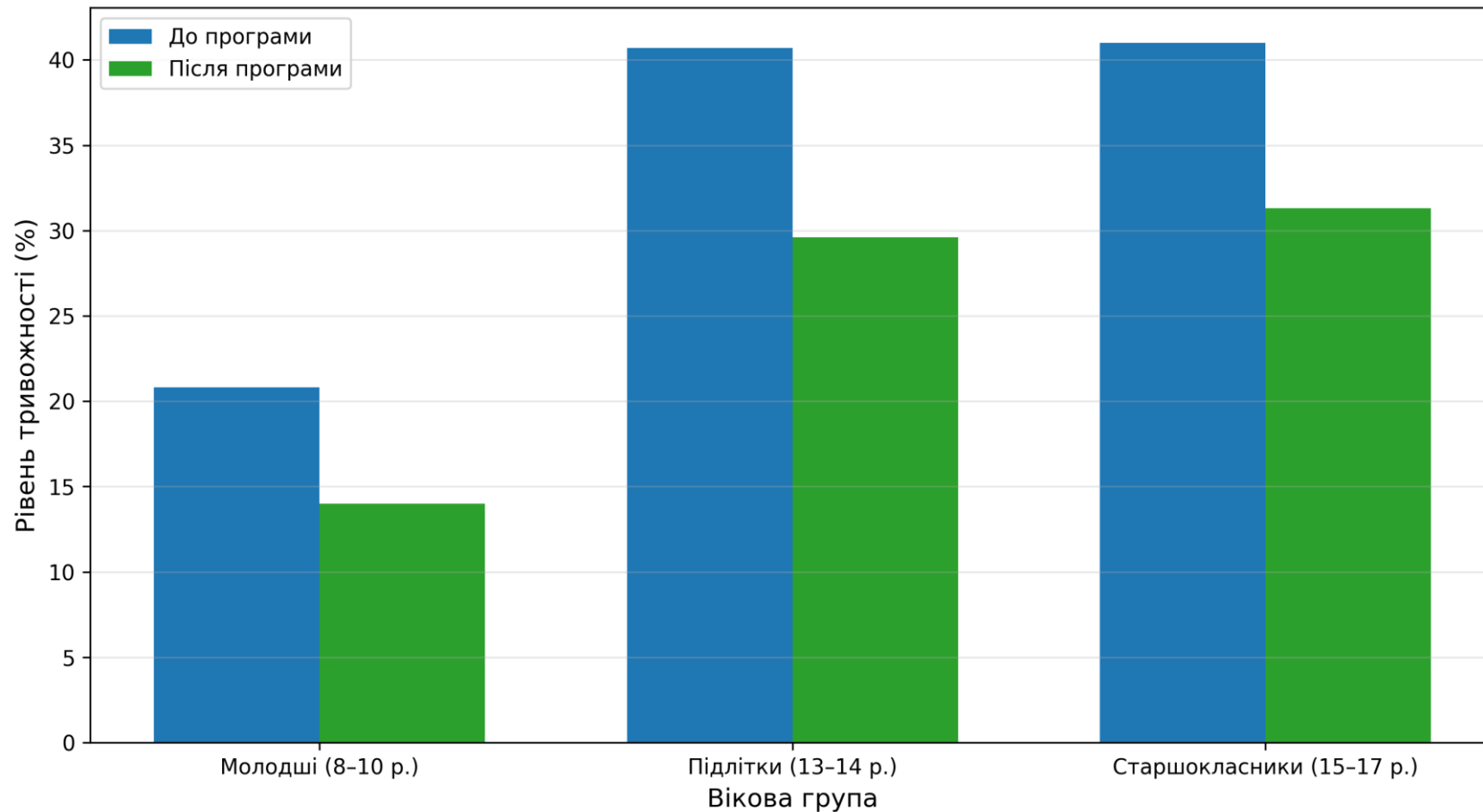

Рисунок Д.1 - Динаміка рівня тривожності за віковими групами (до і після програми)

Стовпчиковий графік демонструє зниження середнього рівня тривожності (за опитувальником Філіпса) у трьох вікових групах після реалізації програми «Безпечний простір: від тривоги до стійкості». Найбільше відносне зниження спостерігається у молодшій групі.

Порівняння показників шкали САН (середні значення по групах)

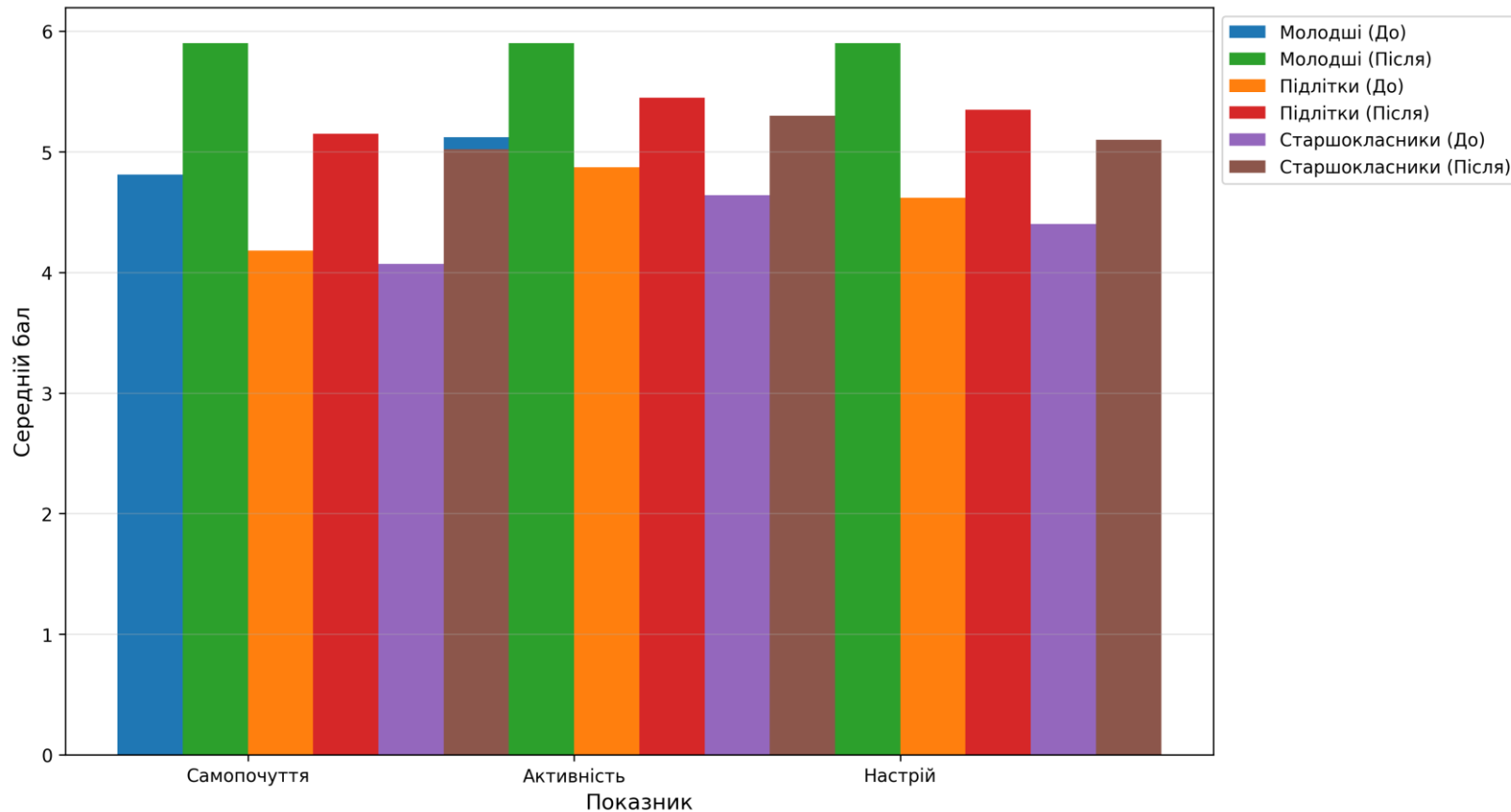

Рисунок Д.2 - Порівняння показників шкали САН (середні значення по групах)

Лінійний графік відображає динаміку самопочуття, активності та настрою за шкалою САН до і після програми. У всіх вікових групах зафіксовано статистично значуще покращення емоційного фону, найбільш виражене у старшокласників.

Вплив статі на зниження тривожності

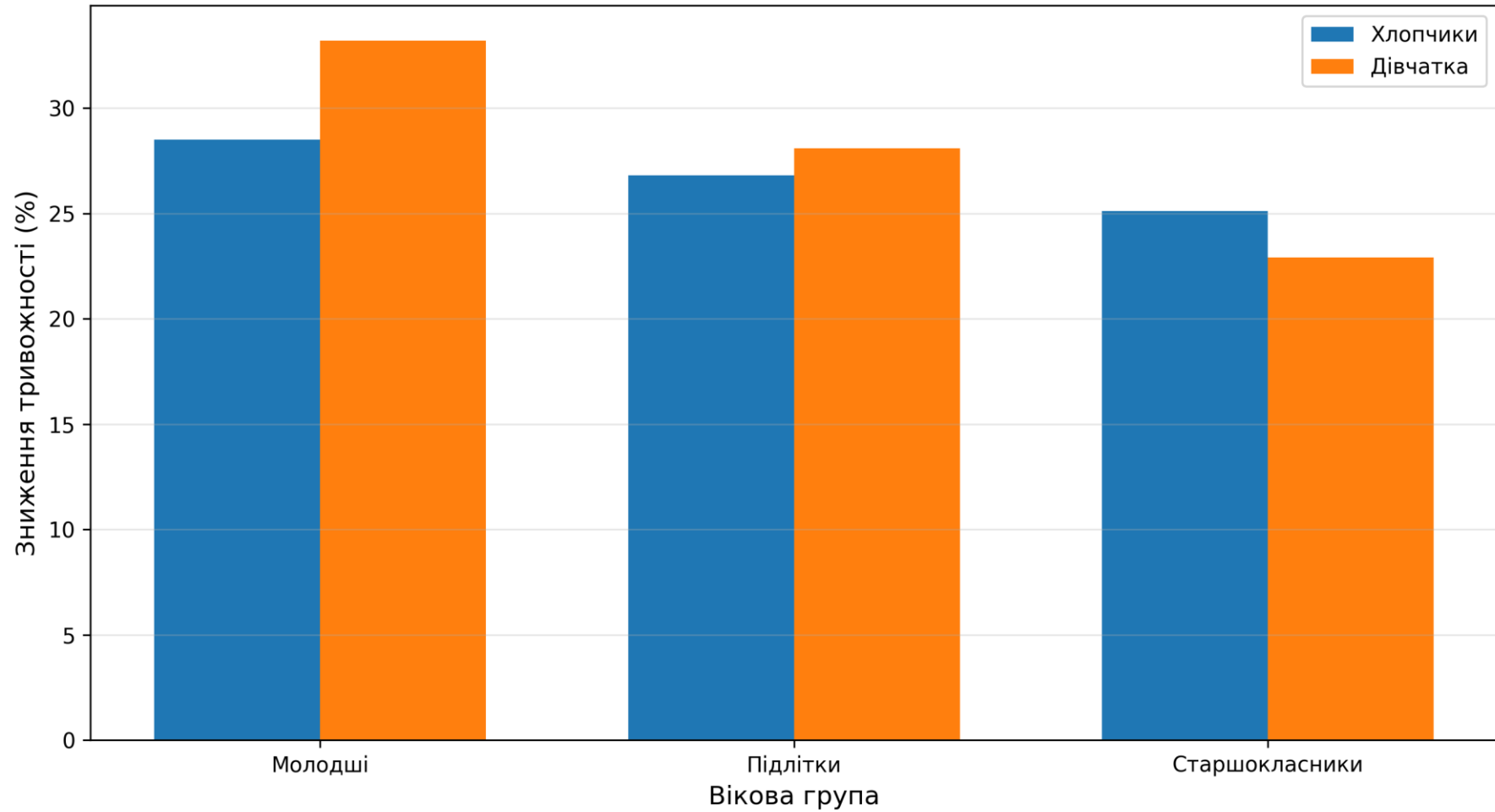

Рисунок Д.3 - Вплив статі на зниження тривожності

Стовпчиковий графік ілюструє динаміку зниження рівня тривожності у хлопчиків і дівчаток. Дівчатка демонструють дещо вищу динаміку позитивних змін у всіх вікових групах.

Вплив додаткових занять на рівень тривожності

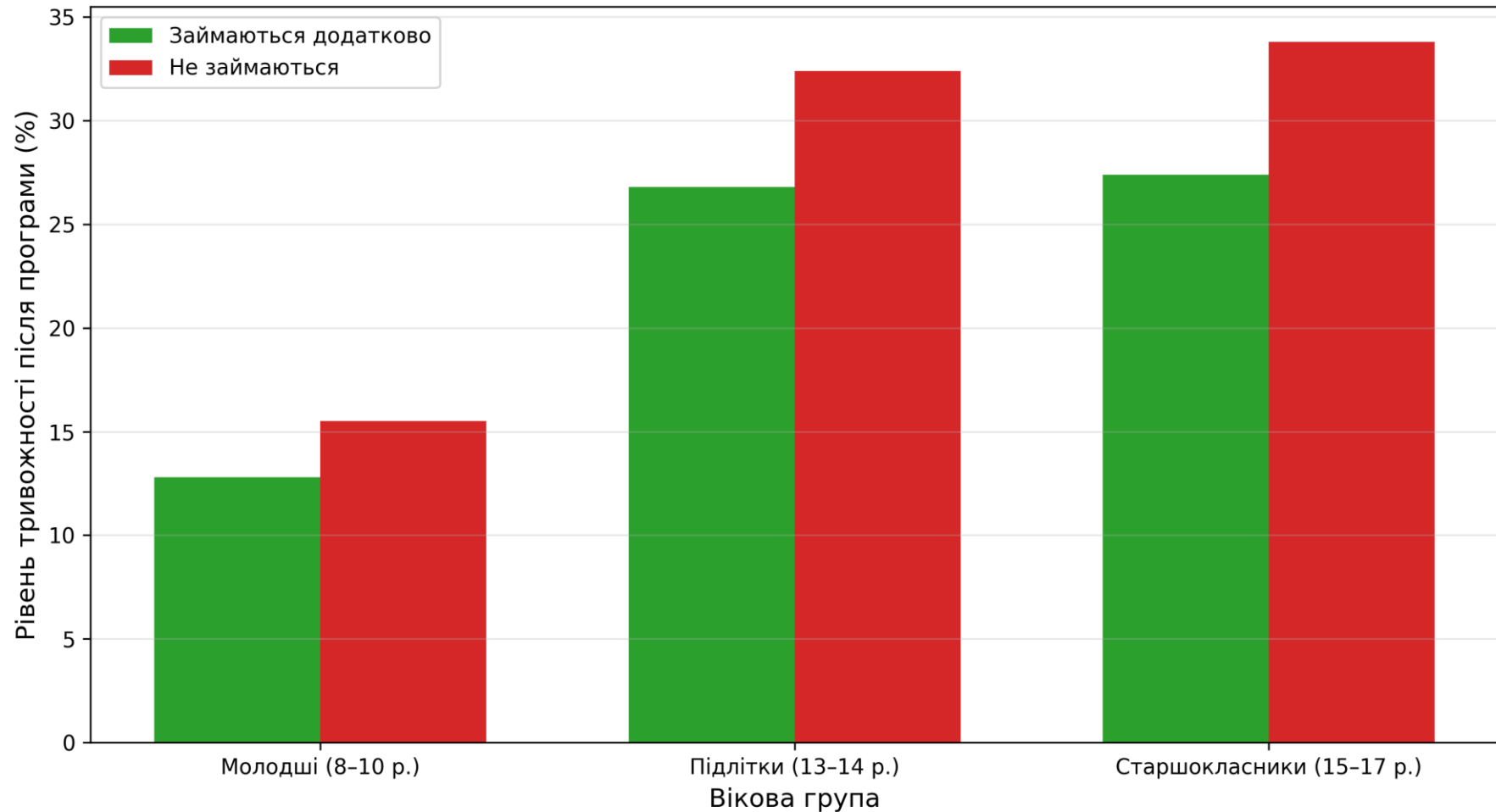

Рисунок Д.4 - Вплив додаткових занять на рівень тривожності

Стовпчиковий графік показує, що учні, які регулярно відвідують додаткові заняття, мають статистично значуще нижчий рівень тривожності після програми порівняно з тими, хто не займається позашкільною діяльністю.

Додаток Е

Таблиця Е.1

Зібрані емпіричні дані

№	Стать	Вік	Клас	Група	Філіпс до	Філіпс після	САН до (середн.)	САН після (середн.)
1	жін	8	3-4	молодша	17	12	4,8	5,9
2	жін	8	3-4	молодша	15	12	4,5	5,6
3	чол	9	3-4	молодша	8	6	5,2	6,3
4	чол	9	3-4	молодша	15	11	4,9	6,0
5	жін	9	3-4	молодша	14	10	4,7	5,8
6	жін	9	3-4	молодша	16	11	5,1	6,2
7	чол	9	3-4	молодша	18	12	4,6	5,7
8	жін	9	3-4	молодша	9	7	5,3	6,4
9	жін	8	3-4	молодша	9	7	4,4	5,5
10	чол	8	3-4	молодша	3	1	5,0	6,1
11	чол	9	3-4	молодша	7	5	5,1	6,2
12	чол	9	3-4	молодша	6	5	4,9	6,0
13	чол	9	3-4	молодша	22	17	4,3	5,4
14	чол	8	3-4	молодша	10	7	4,8	5,9
15	чол	8	3-4	молодша	10	7	4,7	5,8
16	чол	9	3-4	молодша	11	8	5,0	6,1
17	жін	8	3-4	молодша	6	4	5,2	6,3
18	жін	9	3-4	молодша	15	11	4,6	5,7
19	жін	9	3-4	молодша	22	16	4,4	5,5
20	жін	9	3-4	молодша	11	8	4,9	6,0
21	жін	9	3-4	молодша	10	7	5,1	6,2

Таблиця Е.1

Зібрані емпіричні дані (продовження)

№	Стать	Вік	Клас	Група	Філіпс до	Філіпс після	САН до (середн.)	САН після (середн.)
22	чол	14	8	середня	25	17	4,3	5,3
23	жін	13	8	середня	20	14	4,1	5,1
24	чол	13	8	середня	14	10	4,5	5,6
25	чол	13	8	середня	21	15	4,2	5,2
26	чол	13	8	середня	37	28	3,9	4,9
27	жін	14	8	середня	20	14	4,4	5,5
28	чол	13	8	середня	21	15	4,3	5,4
29	чол	13	8	середня	12	9	4,6	5,7
30	чол	13	8	середня	17	12	4,1	5,1
31	чол	14	8	середня	21	16	4,0	5,0
32	жін	14	8	середня	27	19	3,8	4,8
33	чол	13	8	середня	9	6	4,7	5,8
34	жін	13	8	середня	36	28	3,9	4,9
35	чол	13	7	середня	35	27	4,0	5,0
36	жін	13	7	середня	28	21	4,2	5,2
37	жін	13	8	середня	29	21	4,1	5,1
38	жін	13	8	середня	25	17	4,3	5,3
39	жін	13	8	середня	28	21	4,0	5,0
40	жін	13	8	середня	25	18	4,2	5,2
41	жін	14	8	середня	22	15	4,4	5,4
42	чол	17	11	старша	37	27	3,9	4,9
43	чол	17	11	старша	24	16	4,2	5,2
43	чол	17	11	старша	24	16	4,2	5,2
44	чол	16	10	старша	9	7	4,8	5,9

Таблиця Е.1

Зібрані емпіричні дані (продовження)

№	Стать	Вік	Клас	Група	Філіпс до	Філіпс після	САН до (середн.)	САН після (середн.)
45	жін	16	10	старша	11	8	4,7	5,8
46	чол	16	11	старша	33	25	3,8	4,8
47	жін	17	11	старша	22	16	4,1	5,1
48	чол	16	10	старша	31	23	3,9	4,9
49	жін	16	10	старша	22	16	4,3	5,3
50	жін	15	10	старша	23	16	4,0	5,0
51	жін	17	11	старша	21	16	4,2	5,2
52	жін	17	11	старша	29	22	3,9	4,9
53	жін	16	10	старша	37	29	3,7	4,7
54	чол	16	10	старша	27	21	4,1	5,1
55	жін	15	10	старша	39	29	3,8	4,8
56	жін	17	11	старша	23	18	4,0	5,0
57	чол	17	11	старша	14	10	4,5	5,6
58	чол	17	11	старша	11	8	4,8	5,9
59	жін	15	10	старша	15	10	4,3	5,3
60	жін	17	11	старша	20	14	4,1	5,1
61	жін	17	11	старша	30	22	3,9	4,9
62	чол	15	10	старша	26	18	4,0	5,0
63	чол	17	11	старша	38	26	3,5	4,7